

1-123*

pp. 1 123 Misc. items abt K13/21 F. Vilakazi
 Mphaphetha tribe, vocabulary, homicide
 22 APR 1948 chief & digipongo K13/21

813

Mhlazano Umahlasele

Vilakazi khumbula impi yase
Sobonjeni:

Kuphume umahlasele wame
 nyaka ama Vilakazi ngezindlela
 zonke ababaleka nabo babeka
 eilungwini. Ngalekhathu u
 mahlasele wayenodumo ne
 khosi yakwa Ndlela yame
 sabi impela ngoba uMahlasele
 wafika ngawo lowo mkho-
 nto wawo eSithwa kwa Ndlela.
 Kwakuse eSithwa. Umkhosi u
 wenge asese khosi angaka
 thengi indawo khulile lase
 eSithwa. Umkhosi wenge
 wa entabeni ikhuphe phezu
 kuyona. Kwabuyiswa izi-
 nkomo kuwona wonke u
 madoda ayengaphansi kwa
 khe umahlasele.

f. 26 x 123 pp = 32 pp typed & 2 = 10 = 8

813

K13/21

2

kuzinkomo kuthiwa kwaba
 umhlambi nabantú kwaba
 umhlambi Amajwi kama
 sela yivona lana awakhuluma
 musukwana sephelele bonke
 abama Phephetho. Lesikhumbu
 zo enisibona namhlanjengwa
 sisikhumbula, sisikhumbula
 ababa nokhokho abaphela fe
 na enipini yaso bonjeni. Sikhu
 mbula nokucithekwa kombuso
 wakithi. Ma Vilakazi ka kaba
 umphetho. - Okhokho kaba be
 lwela izwe lakithi nenbosi ya
 khithi. Nawo amazulu ayelwe
 la izwe lakubo. Kwakungekho
 ukuthini ngoba inkosazane
 ka mphephetho nayo yayi nga
 funi ukuya kaba zulu aban
 la ayiyanga kwazulu. Kutha
 ngembwa kwa leku wase

813

13/21

3

Cayela abantu ukulwa kwe
 impi. zahlalshwa izinkomo
 kwahungama butho odwala
 pho kuleyo ndawo. Kuthena
 ukuba abamhlephe bewe
 ukuthi umahlasela wenzanjo
 lo bamkhuya ukuthi usisa
 uthuli. Nebala umahlasela
 wala lala. Ngamabutho ayise
 watholile kwahungaba yenku
 lu impi. Njengoba uyise waye
 injeluna yakwa Ndlela nay
 waba iyona induna. Akafu
 nanga ukujinela eme impi.
 Kubo bala ukuthi wesaba
 abelungu ngabe walwa nenko
 si yakwa Ndlela. Kungako
 nanamhlanjena udumo lwakhe
 alupheli kubantu. Nasenkant
 emnambithi wayaziwa. Uyena
 owathengela abakwa Ndlela

(4)

813

K13/21

4

kweseli chise sididini ehlamb-
 auser. Watti ngokuhlanguana
 nabamblophe ubaso uyathanda
 ukuywana nabo ka khulu. Omu
 uy amblophe ayeywana naye
 u langley. Nambamblophe i
 ndodanda yakhe isekhona. Kwatti
 ukuba yakhe u langley wame
 nyela ekhulu uMahlasela wamu
 timela amasimw wamunika
 nyikabi zokulima. U langley
 yena wamubonga ngenkomo
 yenkomo enkhe ebomvu. Kutheni
 Uma esegidile ukuthenga yi
 ndawo waso wakha Ekhona
 kulezindawo esididini, nase
 siboneni nase yphapheni. Kutheni
 kunjalo wakawulela nesonto, na
 nam langley isonto lase sheshi
 lisamile nenjalo yakhe ikhona
 khona uMahlasela. Nesiloto
 senziwa khona lapho musukwa
 na kukhunjulwa impi yaso bonjeni

K13/21

5

⁽⁵⁾ 813Impi yaso Bonjeni

yama Vilakazi Nama zulu.
Kulempi kumsukwana ama
Vilakazi ephelayo ehlakazha nezi
nhalo zezwe lonke. Lesi isibelo
sempu yaso Bonjeni.

1. Suka sibambe siye Bonjeni
kapho kwafela izinsizwa zokho-
kho. Suka sibambe siye e
Bonjeni kapho kwafela izinsizwa
zokhokho.
2. Bonjeni unyandaba uba ama
dili namahlathu, kanye nama
thafa ayahluluma ngabe isi
kilo asipheli.
3. Ngabwo nyaka weyidumbu
weyidumbo esikhulu, uzulu
na ma mpephetha ka Vilakazi
bebekene ngezikhali. Kwaku
mnyama kibalele. Kaphuma
ilanga njengenihla, indoda
yagilele abothi, kubila ama
thumbu ezinsizwa.

813

K13/21

6

Uyewakala inyonyana yohusa
 lithi ndo - - - ndo - - - ndo - - - ndo - - - ndo
 - - - ndoo.

Yasho kwabila ezibilini zama
 madoda nezinsizwa. Abantwa
 na babantw beyakufa, kazi
 balaywe yini.
 hase lepluma lelozi lungaga
 li. kuma zibuzi amnyama
 angabubende bengonyama
 ubhannana lubula umlilo. u
 baswe uMzizemela ka Binda
 ka Nsele kama. Wayeseshilo
 ukuthi uyakulwa langa li
 nye. Ngoba anabutho akhe
 kuyizinyamazane eyingena
 phika ukudinwa zingasuka
 shathi kufudumala. Kwase
 kunyakaza inswani, lezwaka
 la lelozi.
 kungathi kumemeza ukhanya
 emaweni aso bonjeni.
 Kashongo yalo laka Binda u

813

K13/21

7

ummlwana.

Myakubiyelaphi na mhlazane
Schlulwa:

Kwasuka isidumo, ushisiki
emabuthweni.

Agabathcha egonde ekufeni

No! He! yha obonjeni madoda.

o. yasho ussizwa kasi ziba kwa
izamazama izigodi rugojana,
Imeluzwa wama amakhosi
ozalo ama Dilabazi Ampephetha
No binda.

Kwandiza izinyembezi emehlweni
eni endoda kwakubi ngame
hlo. zaphuma zalandelana
izinyembezi zokufa.

Akwabe zibanguwe izinsizwa
za amama no baba, zawa
zalandelana, zalahanyana.

Umqwaja abavuka lapho
waze wafa ebaleha. yha
kubalaso bonjeni lapho kwa
lala amaghave izibandlala.

813 (8)

K13/21

8

1. Utuli lwacisha itanga.
 hloku izwaheli leloqwe.
 kashongo njalo aka Buuda
 utheba eyphaka emqondo ne
 ngwawema wathi anagaga
 ka mphiphetha awuthu mlilo
 umlilo wamlalane,
 Awashisa izikhova nezimfunda
 Phansi e benjeni
 Ashisa amadoda nezithunyisa
 Alala adumiselela imikhonto.
 2. haplo iingalo zamadoda za
 vuvha iinyawo zehluleka.
 haplo umlomo wawungase
 kho kanti ukuguma kuzwaka
 la.
 Umkhonto wagobisa okotsha
 ni, wenziwa iingazi zamado-
 da.
 Izikhali nezikhangu kwaku
 ngasaziwa muntw. kwaseku
 buka iingazi zama jaha i
 zisizwa zabo kaba.

813 K13/21 9
 zalala zelahanyana izinsizwa,
 kwawakala uyadela wena in
 silapho.

zisho zihlabana.

zihlabana bukhome.

zihlabana ziyathokoza

zivumle izinsizwa zawo baba
 sengathi azivw kupa hanti ku
 laphe zizokupa.

zalala azendlelelwa azembelw
 a.

Wo! he! uyazi yini kwelaso bonjema
 na?

9. Yayilokhi ishilo leyo nyonyana
 uyokhusa nokupha.

Uthi: ndo - - ndo - - - ndo - - ndo - - ndo
 ndo - - ndo - o.

Iyazi khukhela, hhi! yozizikhlo
 tho.

kwakungathi uyoshona njalo.
 kapho kudabuka izihlangu
 zamadoda. kungamuka ini
 gobo.

813¹⁰

K13/21 10

Kudabuka amabeshu nezinene,
 Igazi lamadoda laphophoza
 Lagwala ithafa, nemifudlana.
 10. Nyadela wina mfazi ungaza
 kanga.

Wena ungawuzwanga lowo
 mahlolo wezinheribe ungu
 na esiswisi.

Mhlakwa lelo suku izinsizwa
 zipha kulomhlaba.
 Nkosi hazi vuka wesule izinye
 mbezi awuseze wanceda ngalw
 tho.

Zilele izinsizwa phezulu o boyini
 azinakuphinde zisavuka futhi
 noma ungakhala uthini?

11. Isibilo sangquzuka izwelonke
 lize sezwiwa utshani nemifu
 la.

Sezwa iduthu neNgwenphisi
 Sezwa uPhongo lo nomzinyathi
 Sezwa kala kwa totshangane
 khukhala omame.

813⁽¹⁾

K13/21

11

Nina enasala e bonjeni
 Phakamisani amehl' emu
 Phuzukwethu thina esikhona.
 Sibeko kirina e bonjeni.
 Kaplo kwafelakhona amaghave
 akaba, akholo.

Zazingahlanyi ezobaba lase li
 phumile kelozi.

Wo! He! yha e bonjeni kwelakithu.
 Nhosikazi yama Phephetho vuka
 uzibonela uzibophe akhalo.

Mesule izinyembezi zakhonga
 bantwana bakho.

Madodazi yama Phephetho vuka
 izibonela.

Madoda nani madodana vuka
 ni uzibonela, nitlath' ezem
 nihlome.

Usamemeza eka binda inko-
 mo ekhala emaweni kwizwaka
 la.

Undlela zisinda ungwane e
 phelele, kanye no zulu.

813 (12)

K13/21

12

Myanemeza engabonwa ulhi
Amabutho avahlome.

Ahlome izikhali zawo yise no
khokho. Wo! Se! kafa elama
Phephetho akwabu ndaba zotho.

12 Izwe lakithi alisoze libuye
ladliwa izitha.

Izwe lakithi alisoze labuyana
kahanisa ngezikhali
kwachitheka igazi.

Igazi lamadoda nezinsizwa
kulowo mfulana.

13 Ngaphansi kwentathana
simfulana ingwamisa
Intathane umpephe.

Ngibengiyayi leka, amehlo a
gewaba izinyembezi.

Ulini lwathi lwagwala umbo-
mo.

Umangithi ngiyawovula
ukhuphunyela lelo gama.
kazi lithini, lishoni unyula
wegazi.

813 (13)

K13/21 13

- 14 Kwakunge gazi
 lezimwa nezimbiyi kumbe
 Ezinyamazane,
 Kwakuligazi lamadoda nezinsi-
 zwa kaphela.
 Kwakuligazi lamagwala na
 maghabe.
 Ikhethelo lenzi yama Phephetho.
 Ikhetho lenhosi uMphetho.
15. Zinhliziyo zamadoda zithi,
 ndo --- ndo --- ndo --- ndo --- ndo
 wena ntaba nawe zigodi yashwaba
 dela omama nobaba.
 Yeka inifudla^{na} emincane eyaminy
 isa okaba ngezindaba ezingajwayo.
16. Bombo uluthango,
 Wjenge ntaba emonona ngoku
 ngeolithi izindumbu zamadoda.
 Amahlathi asokunjani awasabw
 keki ngokuwa, kwizihlala eyathe
 la zinomuthuni emithle imihle.
 Namhlathini imithi yasha
 ngokwesibela umthunzi.

813⁽¹⁴⁾

K13/21

14

7 Nawe ngwedu ne ngwavuma
 umncinyane njena, kodwa urodus
 mo ngokulalisa yidumbu zama
 ghave, wazendlelela ngotshani
 obuluhlaza. Inqubo engaguqi ngoku
 buye intume.

Kwabamnyama kungahlwile
 mhla kwalelo langa.

Imikhonto ibengezela izwe lonke,
 amahawu aqwele iziganga zonke.

18. Ma binda, nina, abase ngwedo ne
 ngwavuma, abadla ukudadewa
 bo bathi kanamhlelo kanasipapa
 kazi. Ncele emboya, mabinga
 khulu, wobama.

Kwakhujalo ngalezo nsuku nehla
 amadulana, namagquma, nemifw
 dlana.

Kwaduma indudumela.

Abantwana babantw bese e
 kufeni

Kwakhala inkunzi yomhlanga
 libalele.

(15)

K13/21

15

81

Licethule nabekweni lezinja,
zajivumile sengathi ziyobllala
umkhosi,

zabahlangabeza abapo.

19. Umona uyena umhlophehaji
landa lana phephetho.

Umanda imbali emhlophe ya
lilisa izizwa wayo walila nozulu
Inhomo emhlophe kwesimnyama
yakhanya yabonakala.

Ikhangxe kwafuneka uyise wa
yo sijalayo.

20. Uwelo kwagqakaza izinkanyozo
emini.

Amehlo amadoda ezizwo zonke
ehlala kuwe njengezinklamoni.
Izinsywa zenkosi umphelutha,
zablabana kwamnyama phansi
zacwila emfuleni njengesikhanya
ne.

Emfuleni wezingazi zamadoda,
zazingahlanyi ezenkosi
zazivihela izwe lenkosi nobuhle

813⁽¹⁶⁾

K13/21 16

bala,

kwazekwasekugcineni,
 umfula wakgxa igazi lamadoda.

21. Khala-khala mabandla kaBuda
 ebubende sesebeka,

koze libuyenina na?

Kwakhumbela isikhonyane

dyakuhuphuka inkasana?

Mhla laphendula isisandlu.

22. zacwila kwaphambana izihla
 ngu nemikhonto,

Emilenze wamadoda yemuka

Emilenze yabekaphuzulu,

kwabangalo, nekwa zulu,

zacwila nezikhali

zakhuleka ukubanganda

nkwa zulu.

Ezihosheni zacobonjeni.

23. Nibgayiroxi kuMathonga

Nibgayiroxi kuya ngwane,

Nibgayiroxi ku be Suthu

Nibgayiroxi ku Mashangane

Nibgayiroxi kuba fohazana

813⁽¹⁷⁾

K13/21

17

Hlezi izintombi zakhona
 ziqqashule ngokuwa kwamabutho
 Amabutho lenkosi uMphephetho
 Kingiabi ukubatsihela ikhulthi
 abagaga akwa Vilakazi
 avutha umlilo ubaswe uzulu.
 bawo kanyani abakwa Mphephetho
 babegijima njengezimpangele.
 24. Kuthi angakhale ngezwi eliba
 ndayo,
 ngakhalele izwe lakithi kwa Mphe
 phetho ama Vilakazi.
 khala ngomlomo ungasoze u
 size lutho.
 Wakhala ukonyane yedwazi,
 ungaschubuyela ndawo,
 ngakhale ngonyusa inkomqulu,
 ngangandwa amabungane.
 Ehlabe udwedwe
 Ehlaba umkhilungwane.
 aze ayongena eMgedeni eBonjini
 Edunisa ukungoba kwawo,
 azidla izinkomo eMgedeni.

813 (18)

K13/21 18

Adumisa ukungoba kwalolo-
suku, Athambé eguba izinkomo,
Aze ayoshona Ek angabe ngisa
wabona awakwa zulu.

25 Ngaphinda ngakhala ngevusa
umfula

Ngawevusa ngangamula kuwa
nodwenqu

Akwakhala ukhomo emgedeni.

Emkhonjane akwakhala ukhomo.

Engwodo akwakhala ukhomo.

Emkhunzini akwakhala ukhomo.

Ezintabeni nase mahlathini a

kwakhala ukhomo.

Bangabuya oname, bathi

ziphi izinkomo?

Bamangala uma ngibazekela
indaba

Zalubayi namakhulu ayikhe

za izinkomo.

Zibaya zamadoda, zamila

imibuya.

Zingano zagolela izimpukane

813

K13/21 19

Emlonyeni.

Indoda yashaya iija ngekhandu.
Amasemu awalinywa,
kwanila isigwabane.

26 Ahala. khala nabandla entosi
uMphetho.

Iyakukhuphuka inkasa na?
Qinisele inhlango ingene.

Nanso inkwenkwenzi yohusa,
Indoda ibolala iphaphama.

Sehugala ukubeka yansi
koze libuye Ma Phephetho sidle
ngodala!

Sidle ndawonye phansi komu
thuni wophumulo.

Namhala sigwele ijinkalo
Emazweni ngamazwe,
Kodwa izizwe zonke ziyase
saba.

Mnikhenti obukhali kamphetho
etha. udda amadada aminza
uyisabeka nanahlanjana.
Ugweje okomvu onjenge ntolwane.

20

813

K13/21 20

Ukubamba kuba kumendini
 Namhlanjena lesizwe sifimani
 swa ngabanye ngabanye kwe
 zinye izizwe. Kwathi ukuba
 selwe no zulu saphelelwa ama
 ndla samihela kwamanye a
 mahosi. Kodwa kwala khona
 kunjalo sekukile kunzinye
 izizwe ngobuntu baso. Izizwe
 esithanda ukuzi beka phuzulu
 kwezinye izizwe. Kwathi uba
 nge baso ngokucheliswa kwabo
 izulu balishiya yivelakubo ba
 funa amandla nobukhulu ngo
 zindlela ziningi njengo nsele
 njena, nomahlasela indodana
 ka zikhali eyayinjaji lamacala
 kuba ndlela. Ujena uMahlasela
 awagala ukuthenga amazwe
 kwaba kwa ndlela. Wayeno
 duno ngomsebenzi wakhe
 awenza kwabakwa ndlela. Kw
 athi kumadodana akhe wafu

(21) 813

R13/21 21

zwa u Hlorendini wakabo
~~keke~~ Behameva. UHlorendini
 ni waphindela ebonjeni lapho
 abakubo bavla ngakhona
 uyena irdedana ka Mahlasela
 Lyamufuza. Inemisebenzi emi
 hle leno ebonjeni indumo iye
 ngoyisi vaschutheni ama
 cala. Amadoda asebonjeni
 ayayazisa. Kuthena kubaba
 ama vilakazi asabalale ne
 zewe lonke kodwa isililo asi
 khala njalo lapho ehangana
 khona. Uyena awazikhale
 lesililo uHlorendini ka
 mahlasela kakhali. Kutha
 na kubaba uyise afe wa
 gala ukusikhala. UMahlasela
 ovesendunxulu kodwa ngo
 kufa kweze wenziwa indu
 na yakwa ndlela. Kubaba iwe
 kwakungelona elabelungu nga
 be walwa nabakwa ndlela

(22) 813

K13/21

22

Utlomendlini emuka kwela
 kubo lehayise. Kwathi ngelinye
 ilanga kuhlezwe kudliwa.
 inyama emuzini ka yise.
 naye utlomendlini wayekhona
 Wamuthuma, umahlumbi u
 kuba nakamosele inyama
 rebala wayosa utlomendlini
 kuthena kugcina wamunika
 ithumbu ukuba nakamose
 le. Kuthena unase livitli
 we utlomendlini walis
 kuyena. Kuthena esaliphethe
 ngezandla wase uyahlalaba
 uMahlumbi. Lake liyamu
 shisa utlomendlini usebuya
 ukuthi ungishisa ngelumbu
 lishisa na? wasethatha izi
 nduku zakhe waphuma we
 nyaka yedwa eswumfana
 kodwa eseyibungu, wawela
 umuzinyathi lya ekhabinina
 kwa nene ku Mhlunyizi.

(23) 813

K13/21

23

Unina akabonaze aphumule
 ngoba wayemithanda lomun.
 Kanakhe wase nyalandelana
 ye. Kuthena uma amufuma
 nise wabula. Umkhunjini
 usemvinika inkomo khuba
 asengelwe ukuzo athole ukus
 khuba njengabanye abafana.
 Wahlalale uskomndini la
 pho. Kwathi langalinye izi
 nduna zakwazulu zakabana
 zodwa. Kwathi umkhunjini
 zamumba ukuthi nyatha
 katha. Inkosi yase igakhelwa
 yifeso sisho sokuthi nyatha
 katha umkhunjini. Phela ama
 khosi kugale abekhela non
 ayini uma etshenwa umuntu.
 Kempela yase iphaka impi ukus
 mibulala. Kwase kuthi umfo
 wabo u Bezane wathumela u
 kuyomwisa. Thena impi
 ifika yamufumanisa eseyi

(21) 813

K13/21

24

lundele. UHlo mendlini waye
 khona kulempi. Kodwa kuwa
 kungeyona impi enkulu ka
 khulu. Kuthena uma idume
 lane impilana yehlulwa lena
 yenkosi. UHlo mendlini kuthi
 wahlabana kwawucacaphani
 yase iyemuka lena yenkosi.
 Inkosi uphonde ngokubona
 lokhu nangokuzwa ngegawe
 elisemuzeni ka Mkhunjini, wa
 khumela umuntu khuyoxoli
 sa ku Mkhunjini wayesema
 ukubona leghawe okithiwa
 uShuphu. Phela uHlo mendlini
 wathola igama elisha kwathi
 wa uShuphu. Kuthena kunjalo
 lo wase emubizela isigwaga
 sakwa zulu. Inkosi yacamba
 ukuthi uHlo mendlini angeme
 lane naso leso sigwaga. Ku
 thiwa kwaba umkhanyello omk-
 hulu kwa zulu. Uqokubela izi

(25)

K13/21

25

813
 qhwaga zilwa. Kwakungathi
 u Mlamendlini ngokwethulwa
 ngoba wayengedona incizwa
 enkulu kwagemuncane elinge
 ne njina. Umdophi wayemude
 enkulu edla kakulu. Inkomo
 waye ngacishe ukuyigeda. Uba
 nye kathi ukhlangathi lwe
 ukomo waye ligeda. Inkosi
 yayingabisi ukuxolisa ka
 pha ku Mlamendlini yayifuna
 ukubulala u Mlamendlini.
 Ayifunanga ukubulala ng
 hipi yafuna ukubulala
 nge qhawe layo. Kwathwa e
 ngokhula ananye ngenduku
 ayawunikwa icibi lezinkomo.
 Kuthwa ngokumngisa u
 Mdophi eyise u Mlamendlini
 waya ethathele kuyena. wa
 fika endaweni ethandwa u
 Mlamendlini. Waphuma u
 u Mlamendlini walubhangabe

26) 813

K13/21

26

za. zabelhania izingqungqulu nge
zuhlangu, kwaba sengathi bazohl
ayana ngejifuba.

Uklomondlini wayegodli, ikhwa
lakhe, engafuni ngalo ukhujumaza.
Kwathi no ndophi naye walindela
kanyalo kwathi una sekethi a
kahlangu ngejifuba wawodede
la uklophi umkhonto. Kwathi
ukuba awubone uklomondlini
wakhona phambi waphaphalaza
umkhonto. Waso uyawodede
la naye wamungena esipha
ngeni naye walalanaye phambi
kutho ukuba avule wamunge
da. Kuthena ukuba inkosi
ibone ukuthi usefite uklophi
ayaye yatholozayo yathukuthela.
Kodwa izinkomo yanamikhwa u
klomondlini. Yazi nguma ka
bili kwabacabula abakwa
Nene ka babona ukuthi
inkosi iyalwa nako.

(27)
813

K13/21

27

Kwaba ukwemuka kwabo ku
leli lase muzinyani bawelela
esilungwini. Yenake ukhondeni
ni akhommanga ukhuphinde
la emwa wabeka phambili.
Kuthena ukuba ekhulane no
malume wakhe wase nyakho
ya kwa Buthelezi. Kwathi
ngoba inkosi yayithubethele
ngayo yamnywa ukuthi u
ukhondeni uwekhona kulo
leli yabuya. Kwathi umnyama
wabo wakwa Buthelezi eyena
wayimfihlele uwekhondeni
ukuthi inkosi ifuna ukhumbi
bulala kuthi amuke kuleli.
Kwaba useyemuka ukhondeni
ni kwa Zulu.

Kuthena ngokumuka kwa
khe ukhondeni waye wabho
nya ekathenjini kubantwana
ka ngayo ka Phungasho. Nalho
na kapha wabuyisilomo.

813

K13/21 28

Kwathi ukuba ukhosi yakwa
 zulu izwe ukuthi uMondli
 ni usaba Shenjini yathubuthela
 kakhulu yathumela ukuyomufu
 na yamlandula ukhosi ya
 ba Shembu. Usethuma impi
 uMpande. Ingathi kuthe na engo
 kayithumeli impi uMpande wase
 uMgoza ulwa uMogaga wase ma
 khuzeni. Wabantu ukuthi uye
 na uMogaga sangamwintela
 uma esebela, ngoba wayese
 zwile ukuthi inkosi yafuna u
 kumbulala ngoba naku upuye
 uMondli kakhulile. Wa
 so uyamchula wamkubulala. wa
 fa kanyalo uMogaga. Abantu
 bakhe base bekhenya kuyena
 uMgoza. Kwathi ukuba idume
 lane impi yama Shembu nozulu
 wamkijia uMgoza uMondli
 ni wathi akakuyi yena uyoyi
 lwa muva. wabamba wabamba

(29)

K13/21

29

813
 naye baye bahlala phyzulu e
 ntabeni yase @hudeni. Iyalwa
 impi bayayibuka njena. Kuthe
 na behlezi kwase kugamuka
 uMnyamana nebutlo elinye.
 Lantabutho awadumelab-nga. kua
 thi ukuba uMnyamana kabona
 ne no ~~Stomendlini~~ wase uyehluya
 no ~~Stomendlini~~ wakuya. Kodwa a
 mabutho akwa zulu awavumanga
 ukulalela. yase iyadumelana.
 yafayonke eyakwazulu eyay beke
 ne no ~~Stomendlini~~ no ngoza.
 kodwa uMnyamana bakuyeka
 ngoba wasidisa u ~~Stomendlini~~
 kwazulu. Kuthena una base
 hlezi naye u ~~Stomendlini~~ naye
 uMnyamana kwase kugamuka
 ka umuntzi wase ka ~~Stomendlini~~
 ezobika ukuthi impi yakhe
 kive. Ukuthi uMnyamana
 usebaziya laka base ka ~~Stomendlini~~
 ngokona impi yakwazulu.

813 (30)

K13/21

30

Kwakwuhusuka kuka klome
 ndlini noqozo bayidumela eya
 kwa zulu yehuliba. Masinda
 wklomendlini usjwa umyana
 ne yakwa butheley. Wmpande
 ukadelanga usebuyo sephaka
 enye impi enkulu kulapho
 wklomendlini abaleka khona
 waphindela eilungweni ku
 malume wabhe umkhanyini
 lapho wafike wabathu unina
 wabamba naye wayabhetaso
 booyini. Kibathi abaleka uma
 khanyini angase kenge lapho
 kwabhe khona umyukulw
 ka matshane kithi manyana
 wablanganya narrazimv
 awamshiyanga, naye wa
 sinda ngaba eyiritw se
 klomendlini.

Narrazimv lana abantw
 ababaleka kwazulu
 ngenkathi kubusa utshala

813⁽³¹⁾

K13/21 31

Misingi lapho babe beka khona
 Ondini nasemahlattini ama
 khukulu, nahweziye izintaba
 ezinkulu. Kuthiwa ngenda
 ka yobwehlulwa ezinye izizwe
 zaphenduka wona lamajim
 kinye sezizwe zaphenduka
 ama-zim esakwa ndunge
 nabakwa khanywayo. Kodwa
 nazo sezizwe ziyekhanga u
 khlasela yindane konazo
 kwathi ukhomenolini eso
 baleka nonzuzi wakhe naba
 utwana ababili nonina. kwo
 funaniseka ukuthi kapho
 lelwa amandla manjengwa
 wayesethi abulalelwe ukho-
 menolini. Kanti balabanje
 ukhomenolini uyazi ukuthi
 kapho esenge idawo yama
 zini. Ukuphuma ngapha
 ndle kwizintaba zase kenge
 ukhona unwa sehlala akhala

813⁽³²⁾

K13/21 32

Walindela wona amajim
 ngoba ewazi ukuthi indawo ya
 kw. Kuthena uma kuthi u
 kuhwalala ywakhala amajim
 esepuna isikhundla lapho emu
 bone sengathi ungenakhona
 khona kenge. Kuthiwa amajim
 na amajim ay apabana, kwa
 zisa ukuthi lidinga lamubona la
 selilanda lana amanye amajim
 kuthena lingasazi selibona la
 kwela phuzukhoko. Walidumele
 ukhomenelini way walilahlapha
 nei. Kuthiwa walibulababon
 a lapho izimv. Kwazisa ukh
 thi amajim abantw ababw
 lawa indala. Kwasa wendle
 la ukhomenelini. Kuthena
 uma afinyelele kumale
 me wakhe kwase ukhatha
 unina babeka ka ngwan
 konyeni. Lapho wayena
 kanye ayenika nalo kuma

813³³

K13/21 33

kume wakhe. Uscika eeyi
 thola ndawo kuloa bakwa
Maziya baka Mbundle. Usakha
 ukhuni wakhe emkhulu e
 sipundeni sakwa maphungu
 ano. Nanamhlanyina uyazi
 wa oha mahlasela. Nakhona
 wafike wabayisilomo ngokw
 lwa inkosi yaye yaninye
 induna yakwa maphungwane.
 Okonjini kuthi kwakukhona
 umuntu owaye liela futhi
 lomuntu wayeyisigwanqo
 abantu bababala wabekela
 la emaklathini asesi Gonyama.
 Nanamhlanyina abukhanyisa
 sibonyana umuntu owaye
 dwa umuntu uhanza ser
 na bebanyigi kuleyondawo
 ngoba una eyidwa kusekhona
 zona ijigabanyu eyingaphuma
 zimutshaya.

813³⁴

K13/21

34

uhlondlini wemema ama
 dodu ayakhe lene nawo musu
 kwana lidla injikomo zabo lase
 liyangwaha nalezi eyinye. kwa
 kungamadoda alikhuni eyi
 woba ayela kelisela. kutiwa
 bathi uma sebezegela injiko
 mo lababona. kelisela kutiwa
 kwakuyindoda ende impela
 kunamanye amadoda. yathi
 uma ikisondela abafeka la
 na amanye amadoda wasala
 ydwa uhlondlini. kutiwa
 badumelana nesela lelo kwa
 kubu impela. kwathi kanti
 limumule laye lamuthela
 ogaganeni labuye lamuyeka
 lamukhombisa ukuthi uzoku
 fa. wathuthela waja uhlondlini.
 uthe na eyakhulo
 na waye sceibile impela. hithe
 lithi ayamudela indlele wa
 waphona umkhonto waligwaza

81 B⁵

K13/21 35

Kwamancane lekheleka wawu
 yaphinda nyaligedela. Konake
 Kapha wathola udumo alu ku
 lu ukhondlini. Kuthiwa yathi
 iikhosi makazithathe kube yeyo
 khe yedwa njinkono ngoba u
 buyonazo empini amadoda ese
 vumshijile yedwa. Namhlanje
 na ama Swazi akwa ngwane alu
 inzalo ka khondlini ama Shonga
 akwenza inzalo ka khondlini ku
 thint ama Shonga ngoba utshwala
 babo ngamagamu njinkono abayi
 fuyi ngoba zikulawo ukunakane, futhi
 lenzalo itshala uphoko futhi batha
 nda kakhulu ukukhatha ngama
 futha, lohu lona akuvona u
 mkhuba wakwa ngwane bawu
 thatha kwa zulu. Kwathi enye
 inzalo yalesilomo sakwa Mlakazi
 yemiba yaya ekhazeni eShonga
 yasabalala. Wafike wabanenzalo
 eningqi waganwa futhi elwajini

313⁽³⁶⁾

K13/21 36

Lamuntia kuthiva waye nomuling
 onqaziva muntia. Naramhlanjina
 ana shonga anomulingo wakhe.
 Abelungu bayehluleka ukwakhala
 kwelama shonga ahungoba lino
 mkhubane thakulu kwenziva
 umlingo nobuhakatha kwama
 shonga.

Ukumunya kwelase bonjeni.
 Kwaku kwewa mitha emihle
 yokusotwa emnyama nemhala
 mithophe yizimvo labobantu, ka
 beyifunela izinti amabaxa zokuyi
 khuphula. Amabaxa la indoda
 izohamba ivaphethe njalo. Elinye
 libe ngakulesiya. sandla, elinye
 futu libe ngakulesiya. usozode
 ewukhuphula imbutsha wakhe
 ngalapha wihle ngakhona kakha
 ku nangalaphaya futu angabom,
 abuye akhuphule njalonyina.
 Kwakunozintambo ezajilenga e
 maclem kumutsha, yizoba umu

(37) K13/21 37

813 Abu wawukhushiswa ngayo
 sukona nokunye futhi kwa
 kutshi uma kuzokuthiwa iband
 la kuthathwe ukhamba kwamasi
 kubekwe phakathi kwa madoda
 kufakwe ukhezo kubelunge kufu
 la. kuzokuthi amudala athathe
 ukhezo loku akhangelo amasi abese
 nyawadla amasi lawo asokhweni
 kube kuphela. kuzakuthi uma ese
 qdile alinike amunye ukhezo elwe
 celeni kwakhe kwenziwe njalo kuye
 kuyofika kulawo wokugcina kwenzi
 wa njalo. Ukhezo usezelubeka nga
 phuzulu ngoba sekuphelile ukuba
 munya kwabo. Misingi imikhlu
 ba eyafika naye ukhomenalini kwe
 laso benjeni. Abanye basayigeina
 Lemithetho yokuba munya. Kokunye
 kwabuthathwa utshwala kubekwe
 weano njena kanti amadoda mani
 ngi impela naleyo ijohabula ka
 weane azo enle amadoda lana.

813

K13/21

38

Omunye umkhuba swoku phele
 zela umunyanane uma ebona u
 kutli usekhulile manjena usezo
 biza amadoda ukuba a phelele a
 wathene ukutli manjena usekhuli
 le ngako ufuna ukhophela zelwa yem
 amadoda azovuka ekuseni impela
 aye kubawo muji. Asazo nuthatha
 umunyanane abambe naye ibanga
 elidana umakusa vum ukuba a
 hambe. Uma kungasavumi kube
 yibangana elidane njina. Kuye
 kuye amadoda amadala kuphela
 uma kuphelezela umuntir. Kuya
 kutli lapho eyohlala khona sekubongwa
 amadodazi. Kuzophuma
 umuntir swazi eyise ukhulile ka
 lona ophelkezelwayo. Usezobabonga
 impela. Kutli umakusikhona omu
 nye naye obaziyo naye usezobabonga
 kama dodadawathi kutli lapho e
 khona. Kuyakutli ulambama abu
 yele ekhaya lalendoda iphelezelayo

813⁽³⁹⁾

K13/21 39 38

Kuzakuthi uma befinyelela ekhaya
 kase lendoda ihlabi inkomo noma
 zibentili. Kuzakuthi naleyso ndoda
 isikelwe inyama isitho esithile aha
 nte nayo lenyama. Angene nayo e
 kusukw emizini yawo amadoda.
 Iuthi iyakudliwa abadala kodwa.
 Umuntu esuncane akavunyelwe
 ukuyidla lenyama. Idliwa ekusukw
 abantwana belete. Idlelwa kamuntu
 indala wabwo muzi. Noma yethu
 lwa yethulwa kuyena umuntu e
 mudala.

Yizona inikhuba eyajha no
 komendlini naye wazi kutha kwa
 banye abantu bezinye izizwe njenge
 wo ama Shembu. Kusobala ukuthi
 ama Shembu akugala ayekwenza
 lohu noma lana anamhla angakwe
 nzi. Nohumula uyena lawa
 konisa ama Shonga nabantu ba
 so bonjeni. Ama Shonga ayengakwa
 zi ayeminye abophile isikhumbane.

813

K13/21

41

17. Inkhintu: - Ikhanga elilincane
18. Izifana: - Izifana zenkomo e
hlatshelwe ukuthengi
so kuphela.
19. Amathwale: - Akantiwana ke
nkukhu
20. Umdlalo: - Umntwana wenja
21. Iphuphu: - Umntwana wenyoni
22. Izinyano: - Umntwana wenkuzi
23. Ushwile: - Ukudla okungo
obuhle.
24. Inkova : - Amanzi aphuma
ekhangele
25. Iphiliba : - Amanzi ali stakale
ukhona ukhwala ke
khona.
26. Izinqwamba: - Insele etholabale
unwa kuphela u
shwala.
27. Umanovo : - Asala unakuvowa
ukhwala.
28. Izilaza : - Ukwala ushube
balala.

*2813

K13/21

42

29. Ujigjwo: utshwa shenziwo ngo
shikela.
30. Isigomfane: utshwala shenziwo
ngochukela.
31. Umncindo: umdoko wokwenza
utshwala.
32. Ushithi: into esaphumwa anako
la
33. Igihiza: Intombi esigomile.
34. Inkehli: Intombi esikhelile isi
colo.
35. Iungu: umfana ongenisa ibun
siweni
36. Iubano: Inkingi eyenkomo ece
neane.
37. Insizwa: umuntu wesitisa onga
kaganwa.
38. Ndwendwo: uma kufhuma
intombi iyogana.
39. Ungano: Intombi uma isuke
la umuzi wendodaviso
zendisa kuyona.
40. Ungageo: khusiso kwentombi
uma isizoba umfazi.

813

K13/21 43

- 41 Ukwemula: uma itshishi selitho
mbilo.
- 42 Umbondo: utshwala shulethwa
umakoti chwas lapho ende
lekhasa.
- 43 Anwa: utshwala shenziwa izi
ntombi zikuninisa abaku
bo wsoke.
- 44 Amakakulo: utshwala bunga
ka vov.
- 45 Amnyambazi: utshwala busapho
kwa.
- 46 Inhlama: uma kubukhuzwa
utshwala shugo phetwa.
- 47 Isijingi: Elinye igama elitho inhlama
ya yotshwala.
- 48 Umakaba: uma kwenziwa amasi
kugaywa izinkobe.
- 49 Ukhathu: kwenziwa ngombila egazi
ngawe uqaywa.
- 50 Isidlakadla: kubenziwa umakaba
ngombuzi wenyama.
- 51 Umakhu: kubenziwa umakaba
namakhu.

44 813

K13/21 44

- 52 Isilili: Indlu yakuwa zulu inenzi
 nhlangothi yintili elonyo
 zi nhlwendoda kutiwa
 izilili leyo.
- 53 Ithombo: kenda wo ingase sililini
 sonfazi kulapho inkonyane
 iboshelwa khona.
- 54 Umvelo: kenda wo icemumano
 ngasendaweni yomumyane
 ho. yilapho kukhulakhona
 amagula.
- 55 Umqulubulu: kenda wo iphaka
 thi komumyango nezinko
 akukhulapho kulekenda wo.
- 56 Isiphando: kenda wo ientla
 nesilili somumyane. yi
 lapho kukhula khona
 imikhonto.
- 57 Amathamo: kuzindawo zingqa
 phandle kwendle mago
 ndana nezilili.
- 58 Ufundo: kenda wo ingaphandle
 kwendle magobhana nomu
 samo wendle.

45 813

K13/21 45

- 51 *Isithumbanyo: kenda wo ingapha
ndle kwendle edigane nama
cala omabibili omunyangwe.*
- 52 *Khathamo: - kenda wo ingapha
zokomunyangwe isihambi sei
vumyele wo ukuboshwa utsha
ni obukuleyo ndawo. Kuthi
umuntu uma eloye ngalobu
tshani angawongeda umuzi
wfo wonke.*
- 53 *Iziko: - kenda wo iphakathi
kwendle iphakwe izilili e
zimbili sendoda nenkosikazi.*
- 54 *Umgiko: - kenda wo esem
samo lapho kuphela khona
izililo yenziwa ngobunono
ukuphanyeka izinkozo.*
- 55 *Ithala: - nalendawo iso
musamo kulapha ku
bekwa khona ukudla
uma kusale uma ku
dliwa. Yonke into evama
ukubekwa musamo.*

813

K13/21 46

44. *Abhandaner. Kuyekushivo*
inaphelbelweri endlu. e
sekini lwayo.
45. *Emlindaziko: kuphakathi*
kwezimbini emibili engqo
semunyango, nesenusano
umntwana abavuyelwe
ukuhlala kuyona kenda.
46. *Umlanjwano: kushivo inga*
ne ezalwe ekhaya unina
engagananga.
47. *Isigqalo: kushivo inkomo*
engenalobubisi una ise
ngwa.
48. *Isengqakayi: kushivo i*
inkomo inobisi aluningi
una kusengwa.
49. *Ampheli: una umntu*
lenga inkomo aphume abu
yo ayiphinde futhi habiti
ukuyisenga.
50. *Umphelela: kuphenelela*
unye ikwiyi libhalala una
liboshwa

47

813

K13/21

47

11. *Ihongo:* henziva ngomulaya
kuthathwa umulaya kuse
ngelwe kuwona, bode kwenz
ka lona ihongo.
12. *Ukhuleza:* kuyekuthi una
shuphelile ukusenga bese
kuya klywa kusengelwe e
ntonyeni. kuthiwa yi
ukomveni yunamathole.
14. *Amawele:* abantwana n
ya byalwe babababibi
kumina kuthiwe amawe
le nona amaphahla.
15. *Ushwela:* kuthathwa n
mbila esumudala ngazi
ngwe ushwele eka bese n
gadliwa utshwa ngesidi
kisele nona ngadengezi.
16. *Ngume:* kuthathwa izinta
nga zigazingwe bese ziya
gaywa zenziva impuphu.
17. *Ukholu:* kugaywa umbila
ogazingwe benziwa impuphu

48

K13/21

48

78. *Ishengula*: kolu ukhewana
 alincane lokubona ugwa
 yi lwana ukuphalwa a
 ma kiba ikakhulu.
79. *Umdlwane*: kuyekushiso
 kumuntu uba enomutwa
 Omucane, encelisa.
80. *Umdlwane*: umntwana
 wenja
81. *Ukuyelzela*: kuyekushiso
 umntu izja izel umdlwa
 ne.
82. *Ugodayi*: kushiso eyeni u
 ma ingakhonkholu kanti
 futi ingavumi ukuyazi
 ugela kuyinto yena.
83. *Umgalo*: kushiso kumfa
 na uma uyigwala esaba
 abanye abafana.
84. *Ijadu*: kushiso usukw
 nomo ilanga.
85. *Iguga*: kushiso uma into
 nyane selijithole.

- 49 813 K13/21 49
- 86 Ivaka: kushivo umuntu awesaba
yo unahuliwa noma
kudlalwa.
- 87 Inggwelo: kushivo umfana awe
hlula abanye abafana
uma kweliso izinko
mo.
- 88 Igoso :- kunomuntu abasoba i
zinsizwa lomuntu ku
thiwa igoso layo.
- 89 Iphini: Iphini umuntu esizana
negoso, uma igoso lingelile
ayena awenza umiseko
wi.
- 90 Izixebe :- kushivo isoka lentombi
uma isigomile ingaka
gani
- 91 Ishizo :- kushivo ivovo lokwona
utshwala
- 92 Impundo :- kushivo isango lezi
nkomo, uma ziphuma e
sibayeni.
- 93 Umvato :- Izingodo zokwala umnyango
wezinkomo esibayeni.

50

813

K13/21

50

94. *Womodo*:- *kushivo abafana uma bekhapha ijinkomo esibini yeni uma engafuni ukungena phakathi azikhapha ijinkomo.*
95. *Kwayiqi*:- *kushivo uma kukhethwa amantshonyane esiwa kwesawo isibaya.*
96. *Inwedi*:- *kushivo umuntu etha kaniphile kunabanye uma ebahlula ekwenzeni into ethiyeni.*
97. *Iphisi*:- *kushivo umuntu etha ndakakhulu ukuzingela ijinyamazane*
98. *Ixhwele*:- *kushivo umuntu etha ndakakhulu ugwazi kunabanye abantw.*
99. *Ikhloza*:- *kushivo umuntu etha ndakakhulu inyama noma ubudla.*
100. *Infezi*:- *kushivo umuntu etha ndakakhulu amasi.*

(57)

K13/21

51

101. Eamangamu = usuku lombhosi.
102. nyadlala umakhasana sivaybona
fishayana izingqungulu = nyadda
aydykhona.
103. hishka ntendeni lihlala ntendena.
hishka liye komunye ngobuciko.
104. khulishaya ngobumyaniso obu
thile = ngobuciko beu khulilaka
diphwa.
105. yagagca esokeni yaswela umkhetho
khujabula kabhela
106. bengasadla nokhona zamuntu =
kusho uma abantu se
bantu belu be!
107. Bengangotshani: kusho uma a
bantw bebawingqi.
108. mbiza izwiwa ngothi: kusho bona
abantu abawingqi impela
109. hangena ungedo wajishaya othini:
hangena ngenhlankhla. u
nto ibingawuni ubungena.

813

K13/21

52

109. hangena kwaduma uMfontijana
kilmumbi = Wasangana akalibo
na roma ibola.
110. kwafa igula linamasu = konakala
kanti bekusalungile
111. bacithaka bugayiso: kona kala
kanti bekusalungile.
112. Ngoyizela amaqwababa echoba
na = Angiyukukhohlwa na
hivi
113. khufa ngampamayo ekwizibawu
= Uma abantu bono ngo-
muntu ayedwa.
114. khwekwa yincemazi = uma
umuntu eklele ingozi
roma isho.
115. Esinye mgodla kuphinda uMasu
mpa = Isiga uma siphu
nde savela futu.
116. bungangamazi shuphala izi
khumbi = uma utshwala kubu
ningi.

18

813

K13/21

53

- 117 kusincho amazinyo ukudla = kusho
kuma kubunongi ukudla
sekubehlule abantu.
- 118 Ngangesidindi sentshiho ulingane
namazolo kusho umuntu
umuntu emfushane
- 119 Whobo ka zavithi inkosi enama
ndlayo = kusho kumuntu
enamandla amani
ngi impela.
- 120 ngangabasenekhweni; kusho
kumuntu ewondile
kakhulu.
- 121 ngangothi lokwungula; kusho
wo kulena njalo umuntu
ewondile.
- 122 ufana neshungu lona lifihla w.
gwayi ukhona; kusho umuntu
encishanayo ngento
ikhona ayilambule.
- 123 ukudela injo efisini = kusho w
kuthi uyeyisa.

(54)

813

K13/21 54

124. *Wethusa uyiso esigeleni = kusho
konu ukweyisa kakhulu
impela.*
125. *Wadla muwi ngokujibophu ngerha
non kwabonakala: ukubonaka
lisa ubughawo bakho.*
126. *Kwadlula wafa = kusho uma
indlala iningqi impela
kakhulu.*
127. *Limadla zibume ikati lilala eyiko.
= kusho yona indlala
enkulu impela.*
128. *Kwelingqi ukonyane elingakhali
bungane = kubombuso uclino-
nala enkulu.*
129. *Kwamachana kwampanji idla
emini kwashayo ngokhando =
hapho kwaziwa ngokubona.*
130. *Intlaka ibhelwa amazolo ukhuphela
za igobongo = Into eyenzeka kalu-
lu.*

55

813

K13/21

55

131. *Wnomthwishihauc:- kushuwo ku
muntu ayivile elikhulu*
132. *Ulatiya ngalungawo:- kushuwo
umuntu Shambela futhe
engakutholi ukuphumelela.*
133. *Ulatiya ngalungawo inja induku
ngingayiphethe = ukwethukela
muna sekona kele.*
134. *Ukusutha kwakumbuya unashi
nga ukuthabatha:- kusho una
umuntu ephindisa emu-
nye ngobubizana emenze
le Shuhle.*
135. *Ngizihulule imfilinga bakwcha
zi = una umuntu efunge*
136. *Ungabamba ulatagis ngesandla
amchlo esibungu = kusho una
iito ingasoza yemcha.*
137. *Zitubwa ziza obhini: kushuwo
kubantu unabejana
ebusweni.*

(56)

813

K13/21

56

138. Amaganda ka lilo = kushuwo
fulhi uma aba-ntu abo
thile bejana.
139. Aphelile agabaga intindele iniwe
isindwa inkukhu yangunywa
umleno = kushuwo kumuntu
uma esphelelwa amandla &
kukhuluma.
140. Esalo yephuka boleka empungini =
kushuwo kumuntu uma uthe
akagijino kakhulu impela.
141. Awuthu qqi = kusho uma kutshi
wa shesha nzelapha.
142. Kuduma uMponiyana, ukhohlwe
umayine lapho embiwa khona =
akusangaya uma umuntu
engazi ukuthi manjena u
zokwenzenjani.
143. Ngingenwe iphela indleberu u
ubekelwele = kushuwo kumuntu
uma ekubekelwele ekubekelwele
isineke.

(57)

K13/21 57

- 1144 Shlaba tidlulo njenge naldi = umu
ntu ashalayayo atli aka
kwazi hanti hijazana nayo.
- 1145 Uyifunda ivaliwe: kusho una
umuntu umbona isimo
sahhe ugala ukumbona.
- 1146 tidlala ngeqaja kujiliwe: kusho
shlulu wema into ongaso
ze wayitidla ngisho nani
ni.
- 1147 Madla ighude lifile: kuye ku
shivo kumuntu otha
nda kakulu umlilo, no
ma libakle umfumana
e eyoktha.
- 1148 Unamagelwane: kushivo
kuyena umuntu osho
shayo ukugodola.
- 1149 Isithulwana: umuntu una
wamisa ukuya phansi
agaleke.

813

K13/21

58

UMkhulu Ntshakazi lena
 kwakuyiridodana ka mphe
 phetho inkosi yama Ntshakazi.
 Kwathi ngelinye ilanga yi
 ngane zidlala esibayeni kye
 swakala ukuthi umina ka
 Mkhulu amubulele amang
 amakhosikazi ngombango
 wokuqondwa inkosi. Yena
 kwakusewuyena yedwa u
 Mkhulu kuyisa. Wasala
 waba yintandane.

Ngigonda ukukhuluma
 ngama swazi alapha kwa
 Zulu. Ngisho bona abama
 Ntshakazi. Sengathi akuvon
 a njenge aka mphephetho uo
 na kodwa yingalo ka Mkhulu
 Nonna efunga afunga ye
 na u Mkhulu.

Kuthena langa linye u
 Singane inkosi yama Zulu
 yadlalela wona ama Ntshakazi

813 K13/21 59
 Amadoda ayengekho ekhaya
 aye komkhulu kulindelwe
 yona impi lena. Kodwa la
 lona besifazane babesemakha
 ya yena. Bathena bethuka
 babona impi isagamukile
 bazibiza zonko izingane kodwa
 ukhulu yena wasala ezidla
 lelanjengengazi ukuthi igwe
 liphelele kuphi. Uthina ethu
 ka wayesehahwe impi yakw
 azulu zamubuya izinduna
 ukuthi ngalwa ubani wazi
 landisa kodwa akwakhanya
 ukucaza kwakhe ngobawo
 ye seyingane. Kuthena ku
 njalo wathi ukhigane kulle
 angabulawa umfana wakhe
 lona. Nebala zamuthatha
 izinduna zamugcina lomfu
 nyama. Kuthena nona be
 buza ukuthi abantu basho
 nephi akaphumelela ukusho!

60813

K13/21

60

Iithena uma ischwile impi
 yehulwa eyama Phephetho
 kwase kithathä iziggila neji
 uhono kwakuywa. Umkhulu
 usenikwa unina ka Dingane
 ukuba amondle. kuthiwa
 lapha wahlakale wadlala
 nezinye izingane. kuthiwa
 wathi uba esemkhuluwana
 wabonakalisa ubughave ba
 khe washaya zinye izingane
 kwakubi impi koshiba bazo.
 wathozya kakhulu unina
 ka Dingane ngokubona i
 ghawe lakhe naye uDingane
 wayabula.

Iithena uma esethombile
 u mkhulu wase enziwa ince
 ku ka Dingane wamseuge
 la ubisi. ubughave bakhe
 bakhula njalo buyaphambili.
 Inkomo uma inhlaba waye
 yibulala masishane, nona u

61 813 K13/21 61
 mumbi una bexabene wayazi
 ukuthi ngokufakungabini nda
 ba zalutho ngoba wayemutha
 nda u Dingane.
 Kuthena ngokuxabana ku
 ka Dingane nonjalo umpande
 wase nyabalaka umpande nemp-
 yakhe waya ezilungwini wasala
 uMkhulu beno Ndlela naba
 nyo. Kuthena una sebuya
 u mpande useya nabelungu.
 Useyoga uMkhulu nebuthe eli
 khulu uyaku mpande. Uwenza
 ukuba uDingane ekhulwe nyo
 na uMkhulu. uDingane u
 thina angabona ukuthi u
 Mkhulu usengaku mpande
 wabaleka waye wafela lena
 obonjini. Kungathi wabala
 uwo ivona lamu klabazi
 aye sasele. Umpande use
 maza isikhulu uMkhulu lona
 ngokumisiza. Wayaziwa ngoku

813 K13/21 62
 ghaive bakhe. Noma esebusa
 uMpande wase uManga ince
 ku yakhe. Kuthena langalinye
 kubusa uMpande wathi ku
 hle abanyivo uMkhulu lond
 ngo ba bayeyisicwinsi eewense
 ka eyinyo iginduna zenkosi. ne
 bala kwake uyabanyiva u
 Mkhulu walabizwa phansi wa
 sikwa igindlebe zombili. nga
 leisenzo kuthiwa wathi loku
 thanba kancane wesaba inpe
 la. Kuthena kunjalo wathi
 uMpande kuhle mako kehlwe
 manjina uMkhulu akhelwe
 umzi. Nebala kwabanyalo wase
 uyakhehlwa uMkhulu. Kuthi
 lahe kwakuNgumbhuluthana.
 Kuthena unasewakhise u
 mzi wathi uMpande mako
 wigambo igama wala uMkhulu
 lu wathi kuhle nganyivo ijona
 inkosi. Nebala walungamba uMpande
 wathi kuse malinga.

813

K13/21 63

Kuthena noma inkosi isina
 kbele umuzi yase iyamu
 ganisela imibobo yase
 Langeni wayithatha wayi
 thanda futhi u Mkhulu le
 mlombi wakha umuzi wa
 khe wakwa Malingo. Kuthi
 emvakaloku inkosi yase
 imuxoshisa izinkomo yama
 nika nezincoko. Wajabula
 kakhulu u Mkhulu. Wase
 uyamunika futhi nemali
 yakhe u Ngedleni Mavimbela.
 Kuthiwa waqiza u Mkhulu
 Musukwana kuthiwa izinkomo
 banubongela bonke rayo
 inkosi u Mpando yamibongela.

Mkhulu onokazi ngulube
 engenakulunga.
 Naganndela ngekwa lakhe!
 kuyasola bedla
 Mkhulu onokazi.

813

K13/21

64

Kunamaseko kuyaphelwa!
 Mbija ebomvana ngomlomo
 Ensamu kwa bongiya.
 ziphephane ziyabonakala
 ziphunga amanzi.
 ziphethe ziyabotoza.
 Kuthena ukuba kuphele loku
 wase uyahamba umkhulu na
 bantu bakhe. Kuthi ngelinye
 ilanga kwajika u Ndubizwa
 ndlela ezokhona wayehamba
 nonina nonbake. Naye u
 mkhulu wase uyaganwa wa
 da umuzi wakhe waba mu
 khulu impela.

Kuthena emvakwaloku ya
 mubiza iinkosi uMpande ya
 se iinanga iincw enkulu e
 muzini wayo umkhulu wa
 kwa Nodwengu. Nawakha
 umuzi wakhe kodwa a ka
 hlalanga kuwona wabuye
 wayoku yincw yinkosi.

813

K13/21

65

Ikwathi inkoschazi yakhe yo
kugala yathola umntwana
womfana, wamqamba igama
wathi uMdamandle uyeyi os
aGinkosana kuyiso.

Kuthena uma uMpande ese
khulile wayebiza u Cetshwayo
wathi nangw ayoba inkosana
yami umfundise konke
okuswelele, unyanginasekho
esho ku Mkhulu. Lesenzo
sazicasula ka khulu impela
iGinduna nejincedu ikuy-
wa uMpande ekuya u
Mkhulu kuyona. Zathi izince
ku ubeyini uMkhulu lapha
kuthiwa angakhulisa u
Mntwana wenkosi na? sibe
ikhona thina bozabo ku
thathwe into yokutholwa
na? Swazand into engayotho
na.

Watalala no Cetshwayo wa

813

K13/21 66

Mukhlonipha uMkhulu. Kaze
ke umnyama wakhe wakhulu impa
la waba mkhulu.

Kuthena manje ngokubona
leku eyinye izincebo nezindu
na zamusongela ukuthi
zifomubona musukwana
Okwaphuma impi. Khusongu
iaba lukhulu. Kwaze kwajing
lela ezindlebeni zika Mkhulu
kodwa kuthiwa akanakanga
ujena.

Kuthe musukwana umpa-
ude ephaka impi ukuya
elwazini izinduna zacele
amanye amfokazana uku
muzama ekele amukulale.
Kuthena nebala uma impi
ingeniswa kwathi esalele u
Mkhulu wawuka lomfoka
zana wamnywaza wafa kho
na lapho uMkhulu. Izincebo
zawuthembisa inkomazi enethole

813

K13/21

67

tempe kayane.

Kuthiwa wakhalakakhulu
 u mpande isililo isingapheli
 ukuzwa ukuthi uMkhulu
 ufele khona lena emupini
 gama Swazi. Kuthena uku
 lwa akhule isikhahana u
 mpande wayesebiza yona into
 dana kaMkhulu uMdimane
 ukuba azathatha isikhundla
 sikayise. Kuthiwa wamufina
 nisa asemuncane. Wayesethu
 mela igwi emupini kaMkhulu
 ezimelwini zakhe ukuthi zi
 zize abantwana bakaMkhul
 le zibaphathekale impela ba
 ze bakhule. Kuthena ama
 ntombazane wawathatha
 u mpande wawasa esigohlwe
 ni sakhe. Amanye njalo a
 sala ekhaya. Kuthi uSan
 buya induna enkulu ka
 Mkhulu wayibiza ukuba

813

K13/21

68

Ibo incchu yakhe esikhundle
 ni sika mkhulu. nabafana ba
 ke u mkhulu babutlwa ba
 yohlala emzini wenkosi u
 mpande. Lamantombazane
 ka mkhulu ayethwalela abo.
 newabo ukhulwa uma bebuthi
 wo. Ibutho lenkosi ka
 mkhulu u ndamande kwa
 kuwo Bewela.

Kuthiwa enye yezinduna
 yasho ku mpande yathi wa
 seho ephuma lapha umkhulu
 ku ukuthi abanakubuya
 kulempi ngoba abathakathi
 bamuthembela isilwanakaya
 na sangena endlini yakhe
 kwaba wumhlala wona
 lewo. Kuthena ukuba u
 mpande aphinde ukuzwa
 lamazwi ngomkhulu wase
 uyakhala impela kakho
 ku ngomkhulu.

69

813

K13/21

69

Kuthena uma esefilo u Mpende
 ubukhosi bathathwa u
 yena u Betshwayo awayese
 Imahlule u Buyazi abakaba
 nganaye ubukhosi. Kuthena
 buya esebusa wabazisa naye
 abantwana baka Imahlule.
 kwasuka u Nsemawayozikhe
 khela intombazane enkhe e
 nzini ka Imahlule. Intomba
 zana ayifumanisa ijinhle
 u Nohukhanya. Yendke wa
 wayengamufuni komntu kwa
 tho no Betshwayo wameleke
 lela ngavumanga ukuba u
 mntwana ka Imahlule kudlalwe
 ngaye. Kwathi esikhundleni
 soye segana u Mangle. uye
 na u Betshwayo awayanganisa
 kuma Mangle. Phela u Mangle
 waye yisibono engomunye
 ubizwana.
 Kwathi izinsizwa zika Imahlule

813

K13/21 70

zathatha nazo abafazi wanda
 mmuzi ka mhlulu. Yinqako
 namhlanyana sibona lona
 vilakazi amaningi phakathi
 kwizigula. Kuthena indodana
 a ka mhlulu yanikwa u
 muzi nayo namanye ngobu
 qabo fapo axoshiswa ifinkomo
 kwaba mmuzi awabekayo wa
 ma vilakazi. Sifundo saba
 kuse mhluzi.

Kuthena ngokufa kuba
 Cetshwayo, wase uyacitheka
 mmuzi ka mhlulu. Phela
 uZibebu walidunga izwe la
 kwa zulu ngezinye zakhe wa
 ze wamubulala noCetshwayo
 impela. Kwathi mmuzi ka
 mhlulu ngoba yivona ona
 mlla wabungenela wawu
 gada uZibebu. Wubulala
 njina sekupusa yona i
 indodana ka Cetshwayo u

71

813

K13/21

71

Puzulu. Mawu hlasele abu
 sukho kuthiwa abasinda
 apaphuma bayocasha. Wa
 bulala ngisho nzingane. U
 Muzi igama lavo kwakho
 ko Malinga. Mawuganyo
 uyena kumpando. Yigabo
 namhlajena amadodana
 ka mkhulu asehambel'etho
 lwa ngamanye. Amanye
 abul'eli lase Mhlathuze e
 Mpangeni. Amanye alena
 emoti igasechufe nase the
 kwini lapho ekhona namhla
 ijena. Amanye njalo ini
 konelana izithakatala kha
 na kwelase Mkhuzi. Kufa
 nele izithakatala zama Vilakazi
 zehlukane kahjena. Ngoba
 nalabo babonga uyise m-
 khulu wabo. Kubhona ubila-
 kazi mphephetho uyena ngempela.
 uVilakazi mkhulu, uVilakazi
 ndinando.

12

813

K13/21

72

Ukuphica

1. Ngikuphica ngezinsizwa zami ezi phatha amahawu amabili: Loku kusho amaphela ngoba ama phiko amabili abomvu.
2. Ngikuphica ngezimbambo zezwe: Ukukusho izindlela zabantu nezi zimoto ezisemhlabeni ezi fana nezi mbambo zomuntu.
3. Ngikuphica ngomuntu wami oku thi ekuseni abenzinyawo ezineku emini zibentili kuthi vambana zibentathu, kuthi unasekyoshona zibezino: kusho ingane uma isa qala ukukhasa, lisatadajela ngeya ndla nangezinyawo. Okwesibili kusho lapho ingane isikwazi ukuzihamba la nomna yenzani isihamba ngezi nyawo. Okwesithathu kusho lapho umuntu esequgile engasakwazi ukuzihamba ngaphandle koboko. Oku kugcina kusho umuntu esequgile iimpela esihamba nezinduku ezimbili.

813

K13/21

73

- (4) Ngikuphica ngokudla kwami
okungahlali bimpukano:- hoku
kusho umilo ngoba ayizi nga
hlala emilweni.
- (5) Ngikuphica ngensizwa yami e
giya iguye ibuyele kutabeni:-
hoku kusho iphini ngoba u
na uphelele ulethula iphelele u
zobonda ubuye ulibuyisele u
na usugedile.
- (6) Ngikuphica ngenkomo yami e
bonwu ibiphwe ngesibaya esim
klophi:- hoku kusho ulini na
mazinyo
- (7) Ngikuphica ngenkomo yami
elinyama ehlala ehlathini
elinyama futhe edla ehlathini
elinyama:- hoku kusho intwa
la ngoba ihlala emveleni egi
inyama futhe idla khona.
- (8) Ngikuphica ngenkomo yami e
dla ibuye esangweni:- hoku ku
sho umthanyelo ushayela yonke-

813

K13/21

74

idlu ngawo uze ubuye emnyama
ngo.

- (9) Ngikuphica ngezinkomo zani
eziphuma la kutshi kwatala zi
buye uma kusa:- hoku kusho
izinkanyezi ngoba ziphuma la
kutshi kwatala zinyamalale u
ma sekusa.
- (10) Ngikuphica ngeziziba zama ezi
zibili ziphahle ngodo:-
hoku kusho anehlalo no mbonibo.
- (11) Ngikuphica ngendoda yami oku
hoku yazalwa ihamba ngezinyawo
ezintathu:- hoku kusho ikhanyi
neminye yalo.
- (12) Ngikuphica ngezintombi zani
eziloku yazalwa zifa^{la} amabathu
amhlophe nezibethi ezimnyama;
hoku kusho anehlalo emuntu
ngoba emhlophe ayesabana
nashiya amnyama phaka
thi nawo.
- (13) Ngikuphica ngamantsha zani

75

K13/21

75

813 kanye abeseja:-
 koku kusho unmentohisi ngoba
 ukhweba kanye ngawo ubusw
 phela unsebenzi wawo.

(14) Ngikuphica ngezinsizwa zamni
 zingama sokha. Uti una ifi
 ka emuzini kukhale wenangane
 nawe wena zhegw. Lokusilo inya
 na yona angathi angayiwca
 ununtu kuname bonke e
 khaya.

(15) Ngikuphica ngezinsizwa zamni
 zizahana njalo zingaficani:
 koku kusho ububuku nemini
 ngoba kuyadedelana.

(16) Ngikuphica ngezinsizwa zamni e
 ngathukutheli una ike yathu
 kuthela kusobala wonke unu
 ntu ekhona:..
 koku kusho ukuduma kwe
 zulu.

(17) Ngikuphica ngomuntu wami
 uti ngibambe nginye:- ikhala na

76

813

K13/21

76

mafinyile. una ununtio eping
a.

18 Ngikuphwa ngenkoshazi yami
ethi una isisesangweni n
kikizile: kokuho. isithimela
ngoba unaseingena edibeleni
siyakhala.

19 Ngikuphwa ngqula chingena
nbotshoselwa: koku kusho iboda
e nomo kokuho kusho ukha
mba.

20. Ngikuphwa ngokudla kwami
abungaphelwa ngamulilo:
koku kusho amasi ngoba n
waphelela kodwa athiwa e
quleni kufumaniseko esem
thiwe.

21. Ngikuphwa ngethafa elulu
khaza lidla kinkomo egiluhla
futhi: koku kusho ulwa
ndle namagagasi una
alwanguza alwandle.

22. Ngikuphwa ngenqane ebaleke

77

813

K13/21

77

la isishiphi sibamini:- hoku
kusho isibamu umasiduku
la inkamva iphuma ibaleke
uma isibamu siduma.

23 Ngikuphica ngabafana bami
ababili babhekela ayise abo
bili futu:- kusho amasondo
engela ngoba amasondo ange
nywa lapha angaphambili
kodwa awawafunyanisi.

24. Ngikuphica ngegude lami
elikhala ngeyiso:- hoku kusho
ukhala kwiswebe ngoba
siphuma ngefosi.

25. Ngikuphica ngizinkanyezi za
ndi zigwale umhlaba wonke:-
hoku kusho iziphaphane zona,
zikhanya kigwale izwe lo-
nke.

26. Ngikuphica ngebhasi lami
lithi unalanga ngeni exiteho
leni libe nullopho liphume selivethi
futhi ngamangina:- hoku kusho

78

813

K13/21

78

isinkwa sikafulawa ngoba si
ngena ebodweni simhlophe epha
ne singaso mhlophe.

27. Ngikuphica ngekhashi lamu
alibulawa ukuguga isimoti
ya libulawa ukuguga:-
koku kusho ibayibikeli ngoba
lize ligedwa ukuguga kuphe
la.

28. Ngikuphica ngejinsizwa zamu
ezifaka antabantshi aluhlaza
ngelinye ilanga abomvu ngelinye
ilanga amnyama:- koku ku
sho ukushintsha kwa maji
ngijolo.

29. Ngikuphica ngeibani yimbi
le ziphahle intaba:- koku ku
sho anehl' nkhala eliyintaba

30. Ngikuphica ngomakheli egqoka
ezingubo eimhlophe nesigqoko
ezimpofu:- koku sh' ifenti zi
kashintshisi.

31. Ngikuphica ngeyimbomo ezikhala

79

813

K13/21

79

esibayeni esahl esibonvu zona
zimllopho:- lokw kusho ana
zimo namalabanya.

32. Ngikuphica ngakanti aba
phasa intaba: lokw kusho
izinsika zendw zona ziyini
sile ukuba ingawo.

33. Ngikuphica ngamuntu wami
kthi angawela endaweni e
lubbunib beso nyafa:- lokusho
ibodlela.

34. Ngikuphica ngezinkomo zami
zidla iklathini elimnyama:
lokusho izintwala zasekhanda.

35. Ngikuphica ngawo e libethe
lwe ngeziphikili elimnyama:
lokusho ikhanda nginwete.

36. Ngikuphica ngesihlala esina
makhasi amakili:- lokw kusho
umzimba ngingalo.

37. Ngikuphica ngeziphuphu emnyama
e phala eshungwini:- lokw kusho
ukwayi wamakhalo namlomo.

80

813

K13/21

80

Macala Okubulata.
abantu ku ma Nlabayi.
 ngalenyukho umuntu a
 kasabulawa. umuntu obu
 lawayo, umuntu oculo obu
 lile omnye umuntu aba
 nye abanamacala amanin
 gi ningi ngqinlolo zawo
 abasa bulawa. kusabur
 wa ku maphephetho ubu
 fa komuntu bekungelutho
 njena. umuntu ubefa
 ngesono sineane, angasi
 ludele abone ekulaba
 omnye, onono esikhu
 ku labone ephumetala
 lenda.
 kodwa kunamukhu
 ka angandanga kwazi
 nye izifwe awawenziwa a
 uba phephetho. kusabusa
 umphephetho umuntu una
 onile ubeshiwa noma

813

K13/21

81

sandla kuye angabe
 asayenza kudadwa. kodwa
 abantu abaychelanga u
 kona. ukona kwabola kw
 ayaphambili. kuthena no
 bra abanye sebekulawa
 ukona kwanda ukuya ph
 ambili.

kuthi mwa muntw u
 bedliwa muni wakhe wo
 uko. kana amaw enkosi
 uMphaphetho. kwakukho
 na amabutho ngamabutho
 tho amanye akubulala
 abantu, amanye akudla i
 zimkomo zabantu. kwaku
 nginduna zokuthetha la
 wa macala. uMphaphetho
 wayengazi khetli yena a
 macala. kwakuthi scale
 esle khetli nginduna lisi
 wo kuyona uMphaphetho
 ukuyali khetli nginduna

813

K13/21 82

Naramphlangera aima
 cala kwelase swazini a
 thelwa kanyalo. Uma i
 cala seliphike ku mphephetho
 umuntu wayazi ukuthi
 uzokufa noma kanyani n
 ma linulahlile icala la
 khe. Yungako abantwana
 bangafiki ukuba amaca
 la labo afinyelele inkosini
 amacala kuthiwa ayevama
 ukugcina encekweni yakhe
 umphephetho yona yayinge
 nawo amandla kubula
 la. Umuntu ibumda nye
 ngezinduna. yona kodwa
 ibumda kakhulu ku
 ngezinduna.

Amacala ayevama
 ukwenza umuntu abula
 wo, ukugwala lupini
 nobuthabatha, nobocho no
 kugamba amanga.

813

K13/21

83

hamacala ayalo iwona a
yesondeza umuntu enkosini
Amanye ayethulwa yezindu
na uziwe kwizwa ngumce
khona lapho.

Uma umuntu engumce
lwe ububulawa inkosi, u
ma icala lakhe limilethe
enkosini, kwakungalingiswa
kwa zulu lapho umuntu
waye bulawa nomuzi wakhe.
Yabo waye bulawa nalapha
kese kuthathwa yonke inye
yakhe isiwo enkosini. Inkosi
isizothatha yizingi yinkomo
ichiyele umuzi wakhe inkwa
na encane njeng. Kodwa
umuntu wayengabulawa
nomuzi wakhe nabancane.

Kodwa uma umuzi u
ngamacala kwakwenzeka
ukuba ubulawe wonke
noma uma ukhathala, kodwa

813

K13/21

84

kwakungu vanile ngoba
inkosi yayisaba ukuthi
isigwe sayo sineane ifuna
ukusandisa njalo njina.

ukufakazela ukuthi ukw
thi uphaphetho wayesaba
ukubulala abantwana abaningi
kwathi ngokunye usuku ku
phume nipi ibwa nama theng
ku phume ukugqane induna
yempi nginye ijinduna. Ne
bala yawo nipi yehlulwa
eyama thenga zadliwa izinko
mo kwathi ijinduna ya
ye ukugqane induna kulu
zabe lana ngaligi izinkomo
kwaye kwafika emadlibeni
ka uphaphetho lathethwa i
cala lobalabala. kwathi
kodwa legi nginye ijinduna
zadliwa izinkomo zazo, zasu
swa nase zikhundleni kwa
ngena nginye. kodwa n

85

813

K13/21

85

Mqayane wabulawa yena
 ngoba uyena ndubha kuliv.
 Kwazulu ayeyokufa wonke
 lama dula. Umthetho ka
 mphephetho wawe khukile ko
 wakwazulu kokunye. Angisho
 ukuthi wawu ngokho omubi
 wawu munidgi nakhona
 omubi ngoba umuntu uba
 bayamfonda abanye lali
 nyalala icala. Kuningi o
 kunye abubi.

Kunzindaba esengathi a
 makhosi abugala ayetshena
 na ngayo. Ngisho ngendaba
 yezangoma eyenzwa uTshaka
 kwazulu kanti naye w
 mphephetho wayenza. Kwathi
 naye ngokubona amanga
 ezangoma, ebona futhi naba
 nti bephela ngamacala oku
 nukuwa izangoma wase enza
 isw lokubona ukuthi zibela

86

813

K13/21 86

Ngempela yini. Kwathi umntu
 nabhe wenhosekazi yokugala
 intombazane w~~wasanda~~ wa
 muthatha wamunika induna
 ukuba imfihle lomuntuwa
 na nebala induna yakwo
 ngo loku yamfihla umntuwa
 yamubeka emyameni womu
 ntu wakwo lwala. Inhosi ya
 se ihlaba wona umkhosi
 uputhu umntanayo akha
 bonakali nebala kwaland.
 wa zona izinyanga nezango
 ma. kuthetha kwa ukhala
 ekuseni kufunwa kwathi
 ngakusasa kwathiwa akha
 kule izangoma. nabhona ku
 ma thephetho zabizwa izwe
 lonke ukuyo bula lomhlobo.
 zabula izangoma eyiringi eze
 khuluka zabulawa. Kwathi
 eyintathu zaphumlela esi
 nyo samkha yena u lwala

87

813

K13/21

87

Ejumbili zamuka yona induna
 Kwathi leyo yehlulekile zabu
 lawa zonke. Kwathi nalezi e
 zumbili zabulawa ngoba aykho
 mbanga oyena ununtu ngemp
 la khuyena. Ukubulawa
 komuntu ethakathayo una
 icala lunulahlwa kwakucij
 wa izintu. Kuzakuthi kutho
 kumyoloji ngemvwa ngayo izi
 nti lizi. Kwakuthathwa u
 gungu. Bamyoje ngalo aye
 lapho ununtu. Ununye ba
 mshaye esaywa akale angalo
 le izintu zimugwaza ama
 thuluthu. Kuyekuthi ngapha
 nti kuthaba ayojwe ngezi
 nti kumikwe izingane za
 kafana ukuba zimshaye.
 zimshaya njina uboshwe
 igandla ngenyawo akakwa
 zi ukunyakaza nakawane
 lomuntu.

88

813

K13/21

88

baringike abantu abakula
 wa u mphephetho ethu
 ngaloku mhlambe abantu
 bangayeka ukuthakatha. ko
 dwa ebikundleni sokuphela
 kwayaphambili ukuthakatha.
 Akhuyikona ukuthi labantu
 babethakatha ngempela kwenge
 ukuzondana nokugambelana
 avanga kwa bantu. kwaye
 kwavela iziga ngaye umthakathi
 ukuthi: ukwandakwa
 liwa umthakathi yena e
 hamba ebunuku kuphela.
 Eninye imizi yabuba nge
 ndaba yamanga nokuzondana
 na kuzindana zibanga i
 zikhundla. kuthena uma
 izikhobona loku inkosi ya
 se ibiza zona izinduna ne
 zangama ukuthi kuhle u
 muntu angabulawa kungakho
 tholwanga igiriso lecala lakhe.

99

813

K13/21

89

Nebala umuntu ukengabula
wa njenga kwa zulu lapho.
bekulula ukubulala. Umuntu
ukhohlisiwa kahulu kwa
mphephetho.

Thiye icala elobugwala
uma umuntu eligwala we
saba mhlambi ifitha zakhe
ziziningi kunaye wayehlawa
Biswa uma tenesikundla esi
thile wayephucwa leso sikhu
dla sakhe sinikwe abanye.
Isikhundla zazi tholwa ngobu
ghawe, uma uligwala wa
wängasithola isikhundla. kwa
kubgo njengamhlanjina
lapho umuntu nona eligwa
la kodwa uma ekhambi
phile wäya sithola isikhun
dla. Wonke umuntu wa
yezama ukubona kalisa u
kugawe kahle ukuyo anikwe
isikhundla.

90

813

K13/21

90

Ukuba wamthakathi umuntu
 akazenzi kuye kutshi e
 semncane uyise bese u
 yangcaba lona uhlanga
 lobuthakathi ukhaye anga
 elaphi nomakanyani. Kolu
 hlanga luyokhula naye u
 mntwana lona aye abemba
 dala enalo. kuyakutshi u
 ma esemudala legale u
 kusebenza kuyena egazini.
 Akagondakali ukutshi luwiso
 lelwa yini ukutshi ligonda
 ne ukuba umuntu esebus
 hile. Kokuanye omunye ku
 thiswa lincwaba semncane
 ne abonakale emuzini waba
 ntshi ebusuku. Omunye u
 mfana wabanywa komunye
 umuzi ebusuku. Uma sekw
 zwa ukutshi ukhaphi wase
 thi naye akazi kuyamuka
 ukutshi akaphume akambe

91 813 K13/21 91
 Inkhosi yathi ukukuzwa lohu
 yase iyamuhakela umfana
 lona yase ithi akufunwe
 inyanga izomelapha. Nebala
 yatholwa inyanga yame la
 pha waphela uyenga ba
 wti bonke. Kuthiwa yamu
 sika lona uhlanga dluqa
 tshwa uyiso eebumane. Ku
 thwa baningi eyabasiza
 kanyalo inyanga yendoi, a
 banye basinda abanye ku
 thwa akumanga baphi
 kelela ukwenza wona lewo
 mhlola. Okwenza abanye
 bangangamuki yingoba a
 banye banzihlanga ezini
 ngi abazigcathwa ayise base
 banane. Aways schlule
 wayekulawa. Inyanga ya
 bathakathi yayikhala emzini
 wenhosi, emphetha. Nabezi
 fuzane banayo izihlanga.

92

813

K13/21

92

Amanye amacala awoke
 banjiba nomfazi womuntini ko
 duba lana aqhlonishwa iipe
 la akhulunyelwe phansi. Lo
 wo muntini awenze lewo mu
 hlola wayebulawa. Wayenga
 thethelewa nomakanyani. Waye
 wenzazane wayebulawa.

Kokunye womuntini wesifa
 zane kungezwa kala ukuthi
 uyaphinga waye bulawa ku
 ngelona igumbi. Naba besifa
 zane babegambo lana ama
 nga umakelona ukuthi sim
 nye uyathandwa kunabo.

Kwamanye amaywe aka
 bulawa lana wesifazane ka
 nti uyaxoshwa kkhaya, noma
 uyise akhawulele amintanaku
 ngokuganga. Kodwa kuma
 Mlakazi waye bulawa. Kwaku
 bulawa ngisho namantombi
 zane imbala enza lomhlola.

73

813

K13/21

93

kwakwesatshwa ngobaphela
 kuthiwa uma umuntu wesi
 lisa oethanda abesifazane
 waye ngenawo amandla. Yiq
 ako abantu abangamabutho
 babe ngavumelwa ukhesho
 babe nomuzi kwakuthi uma
 sebengile kube yikhona umu
 nto lenikwa umuzi.

Okokunye kwafumaneka
 ukuthi libutho lezimizwa li
 ganga nomdunhulu wenkosi.
 lezimizwa nalezo zintombi za
 bulawa zonke langalinye. U
 muntu wesilisa akabunye
 lwe ukuthandana nabesifa
 zana. Uma ebona kala enji
 lo kuthiwa induna yamani
 na. Noma ukusenkhandlweni
 amadoda ayambhokoma. Um
 ny abulabe. Nemizwa yayi
 ngalibali yizintombi esenge
 Okho isithathu sayo.

94

813

K13/21

C/A

Chokunye kwathu amakhosi
 hazi ka Nondhela afumanis-
 wa ukuthi ayaganga. kendo
 da yayinodutsho kuma Dilakazi
 kwabungamakhosikazi ama-
 bili. Uthu ukubona ukuthu
 indaba yabo isidumile na
 njina ababka lamakhosika-
 zi abeka kwangwane. Inkosi
 yathumela amadoda ana-
 khathu ukuba landela neba-
 ka kwaba njalo. kuthena u-
 kuba afinyelele kwa ngwane
 hanti naba namadoda
 amabili, eyesithathu yayinq-
 shiso yafela endleleni ngend-
 aba yonkhuhlane. Uce aya
 wacela ukuthi ayafuneka
 inkosi iyawa funa ase aya-
 dedelwa abamba nawo lama-
 doda. kuthena uma afike
 nawo ase ayabulawa khona
 manjalo.

95

813

K13/21

95

Nohufumanswa esigodlweni
 sommunzane kwakuyicala e
 likhulu impela. Omnye
 wabanunzane wafumanisa
 a esigodlweni somnawabo, wa
 yengagonde lutho, kodwa ngoba
 wafumaniswa ehlezi namakho
 sekazi ka Bekameza umfawa
 bo. wathola icala elikhulu
 impela. Kuthena uma esyo
 bulawa w mathubuzo wenu
 ka emuzini wakhe wavalalisa
 ithena ipha impi ayamufu-
 manisa. yena wabalekela
 kwa zulu, kwakuyibanga
 elide ukusuka kwa Mpheliso
 uyakwazulu. Kuthi yamuxosa
 a impi yaze yamuvaza w
Phongolo. Gend njengoba w
 upela wawugwilel wacijwa
 diya yakhe eyathi uma ese
 muba yanthonkotho yaze ya
 ziphonsa eduze naye wase lba

96

K13/21

96

beleda 812 kuyona yemuka naye
 yaye yamuka. kuthentho
 Injabathi bagamuciba ababe
 besa siza litho base bephinde
 la emva. Umfula wawugewe
 le impela. Wasinda kanyalo
 uMathukuya. Njengoba ama
 Phephetho aye nomuthi omubi
 wokulalisa abantu, uyencwa
 u Mathukuya awayeyinyanga
 enkulu yalomuthi. Kuthina
 umma impi yama Phephetho ye
 hluleke ukhuthola wase ese
 gqenwa esizweni sakwa Ntama
 esizweni sika Bengwa. Njenge
 ba injinhono zabo laba kakhwa
 Ntama zase ziphelile ukutho
 kshwa yivona ama Phephetho
 wathokoza kakhulu u Bengwa
 ukuthola uMathukuya wame
 nza inyanga yakho ngoba a
 ma Ntabazi bayaziwa ngomunye
 lingo wawo. Wase yibhena niki.

97

K13/21

97

yama nzana amasi oku
 thola izinkomo kwezinye i
 zizwe. Nebala wagala uku
 sebenza ngemlingo yakhe. U
 kamunanga ukhoyentshontsha
 ku Ma Makazi wayakhawuleli
 ngoba wawungayiva lomlingo.
 Nebala bazintshontsha izi
 nkomo zika Isaka. Phoke
 u Isaka waye nolaka engo
 gangelwa muntiv. Kuthena
 ukuba awuzwe umkhondo
 wazo wathumela ku Bengwa
 ukuba makazibuyise. Waba
 nenhlankla u Bengwa ukuba
 angaboni ngempini njena. Kwa
 khuni ka Bengwa ukuzi
 buyisela. Nebalcha u
 Bengwa nezizwe sakhe sonke
 usquola ulwandle waze wa
 yopinyelela emlayi eduze nase
 thekwini. Umuzi wakhe wa
 wubapho sekwakhe khona

48 813

K13/21

98

isikole saseManginutho manje
 (Adams Training College) kodwa la
 pho akahlalanga iminyaka
 eminingi wabuye wabaleka
 waphindela khona kwa zulu.
 Kuthi uma eselapha eMendeni
 wabuye wazintshontsho izinko
 mo zenkosi u Isaka wathu
 wela futhi u Isaka izigijini
 ukuyombiza nekala zayo za
 mufumanisa eMendeni naye
 wathukuya becashile khona
 kuthena umazinyelelo ku
 yena izigijini zika Isaka
 zomnyanga ukuthi inkosi
 ifuna ukuba bahlaselwe u
 mphephetho ngoba usehluphile
 weba izinkomo zayo. wajabula
 u Isagwa ukuzwa amaywi
 amlandi wela. ku Isaka
 futhi wamthembisa ukum-
 pha izinkomo uma ukuthu
 umuzile.

99 813

K13/21

99

Kuthiwa wasukela Phezulu
 u Bengawa nempi yakhe ayena
 yo. Kuthi^{wa} wathi uma kumbo
 ne u Ishaka wakamba umlomo
 o angaphansi wama wama
 buka. Kuthi^{wa} waweva lapho u
 Bengawa emubona emubuka ng
 mchlo abukhali u Ishaka. Ku
 thiwa wathula isikhathi eside
 u Ishaka. Kuthiwa wathi esu
 ha waye babaza ethi "Zulu
 Haw! Haw!" "Haw!!!" ake nikibone
 ukuthi kungakanani, kanti
 kuhlupha kangaka kanti
 yinto engaka nje. U Ishaka ku
 thiwa wayelindele ukubona
 insizwa liphulu, kanti u
 Bengawa kwakuyi ndoda enca
 ne njena emfushane futhi.

Ukhona uma esembulala
 u Ishaka wathi kule apha
 kubo nayo inyanga yakhe u
 wathukiza kumndliwo e

100

813

K13/21 100

nnyango lapeho kuyohamba
 khona izinkomo. kwakunge
 ukhomo kwakwe sabekati
 upela. Nebala wathathwa
 u bungenwa nnyanga yakhe
 bovudlirwa khona em-
 khondweni wizinkomo. Omu-
 nye waba ngaphuwa komu-
 nye. Inyanga yakhe yaba
 ngaphansi yamandlalela.
 Kuthiwa amaywi oku-
 qina ka bungenwa esbonile
 ukuthi uyafa wathi, "ukona
 myina njena nawe bayakuku-
 bona kusasa." Kuthiwa wa-
 thula wamukuba u shaka
 mya emnywa ehlukuma
 kanyena. Kuthiwa izinko-
 mo zagale zethuka zega kwa-
 thi ukona zinye zibanywa
 thela akidjaha. Kuthiwa
 warwa phinda phindi lamazwi
 i u bungenwa ku shaka.

813

K13/21

101

wathi u sekaka kuhl' zihla
nganiso zuninga niwe u
haziyi khona nekal' zaba
nyathela akwa bona kala
nohuthi kwakungabantu
yini.

U bengwa wayengenayo
umntwana kodwa waye
nama koshazi amaningi
impela. Kwathi umfowabo
wamuzalela izingano ezi
ningi. Namanhlanj'ena abo
zukul' bozo basikhona.
Phela ngomthetho wesiw
hu umfowabo uyamuzalela
umntu. Umfowabo lona
u Nonazucwana.

Namanhlanj'ena amama
ayamazisa u bengwa no
mathukuzi. Waye umathukuzi
isikhona inzalo yakhe kuba
laba bakwa yama kwaku
thi kusabunwa kubulawe

102

813

K13/21

102

102

izingwe zisiwe ku Mashumi
 Beyena waye yunduna e
 ukulu kubuwa u Bergwa
 kwa Nyama. uyevake owa
 yeklonela amaghave. Inda
 dana yakhe namhlanje
 na iuhunfundisi.

Kunjaloke ukubulawa
 kwabantu kwabenza ba
 gqwala zonke ijinkalo. na
 kwazulu abaningi abo
 uti bashiya amakhaya
 bavelela eilungwini. A
 banyo baphenduka ama
 zimba badla abanye. Ku
 thina ngozupika kwaba
 mglolile abantu bathu
 theleka eilungwini. Aba
 nye abasawazi umyobo
 babo ngokuthi bayisizwe
 sini kabasa gandi kahle
 sebavama ukuthi bavu
 zulu bergezera ngobo. 80-102
 C. D. S. - 102

103

*

K13/21

103

813
 Ukukhulupha kwa maPhephe
 the ama Ntshakazi.

Inkosi:- Inkosi yayingca
 bonwa muntu, ikhithi non
 a ihamba iphuma ivinje
 lwe amadodana amalingi
 yona ibesemkhamburini
 wala madoda. nona iya
 ngaphandle yayi phakwa
 iwona mubandlu waw
 a dodana. kwakunhla
 thi eduzane nonuzi wenko
 si lapho yayingca khona
 ihlale nebulu layo. Abany
 e abantú abayazi inkosi
 ukuthi injani uma se
 kusebuseku yayithola
 ithuba lokuhlamba naba
 utu kayo ishawo umoya.
 Uma ifuna ukhambela e
 mini yayingca umphazana
 ukhuzé abantú bangaboni
 ukuthi iyona.

104

813

K13/21 104

Umma ifuna ukukhuluma
 yayi kubihela incku komba
 akuswelekele ukuba kukhu
 lunywe. Akapti babama
 ne abanye babone izinduna
 bathi inkosi. Umma inkosi
 ibize iphakathi kwakuhlomi
 shwa impela umma kuywa
 kuwona. Umuntu wayekhu
 leka eshude nesango lesiba
 ya. uyakuthi umma esenge
 na ashoshe phansi eyikhulu
 la iyikhali zakhe ayikhale
 phansi ayeze futli umma
 hlalaphansi. Kwakungekha
 umuntu okhulumayo w
 wa izinduna sezikhuluma
 amazi ashiv inkosi. Kw
 akuthi nomma kudingeka
 impendulo kubindlale w
 kuba induna igcine ihla
 le phansi. Indoda yayi ngo
 phenduli ihlezi phansi!

105

813

K13/21

105

Umuntu awaphula umthetho
 wenkosi wayebulawa. Uma
 sekukheliwo esibayeni kuhlalwa
 ngobudala, ngamabutho ngo
 kholamana kwawo njalo. Izi
 nduna nezincwazi yona zazi
 hlala ngase mufango. Kuya
 kutshi labancane kahlale e
 musano. Wonke amabutho
 ayenganyelwa umuntu ose
 budala ukhwa khambisa
 inkhosi. Ngisho ukutho
 lezinsizwa lalenganyelwa i
 nduna esindala nomaphel
 la njalo yobuntanga yayi
 bakhona ukuphendula
 kwa kuhamba ngalo w
 hla njalo. Abancane babe
 ngawanyelwe ukuphendula
 ngaphandle uma udaba
 kolu lugondere nabo. Inkosi
 yona kuyodame kutshaye
 lwa kuyona omagondana

813

K13/21 106

ukuyeyi bikela ukuthi
 sekunjana. kokunye ijuncu
 ziyizigume indaba. Inkosi in
 jobhela yizo ukuthi kugci
 ne kanjani. Uma ununtu
 ayobulawa labethwa iyona
 inkosi esendlini. Noma ku
 phuma impi yayi ngawa
 ni ukubona khal. kua
 thi musukwana uDingane
 eyehlula yabonakala kuyi
 yona eyayi phaka impi. ku
 thiwa linyanga yempi yaso
 la kodwa engemakuthini
 isiphumele inkosi. Yingoba
 nayo yayijilwa lenpi. Woke
 ununtu kuthiwa akakhohl
 wanga ngoba kwakununtu
 sa amide amhlophe. nesi
 tuni esikhulu. kuthiwa
 yayiphaka laye layoshona
 lithena lithi nyo yayiphu
 ma ngizheli sezijikhomba

107 813

K13/21 107

eduze impi. Inhosi yayingqa
 bikhwa, uma amehl'ehle e
 khul'ehlangana wena munt'
 wana khuleka. Uma inhosi
 yendhula amabutho azevika
 ngqihlangw. Kunjengawa
 indlunkulu wab'ngabekw
 a. Uma ugamuka umu
 utu uko beka phansi uze
 wendhule lapho. Uma uze
 bekile wawubulawa. Uma
 uwubone usekude ubucyuka
 endleleni ucashe uze wendh
 le lapho kande avike uhan-
 bo uze lapho uyakhona.

Umntu ubengakhafuli
 uma kusebandla loko ukwe
 khuka uyahlawuliswa mna
 ulu efumaniwe ngaloku.
 Umntu ubengawubeni w
 qwayi womulomo uma kw
 kosi khulu ngoba uzethule e
 bizwa isikhulu ekuzophu

108 813

K13/21

108

ngula utshwala bece enya
 amanyala. Nalowo muntiv
 ubekhlawuliswa. Umuntiv ube
 hlawn lishwa inkosi kuphela.
 Umthetho owenkosi akuwona
 owoonye umuntiv. Zindu
 na ezenkosi zisebenzela inkosi
 konke oshenkosi. Umuntiv
 ubengakhuluni ehlomile, izi
 nduku ubeyibeka phansi bece
 uyakhuluma. Uma akantu
 behlanguva befuno ukuk-
 huluma izinduku zazibekwa
 phansi. Kwakungo khulu
 uywa kubonyelwene. Ngaph
 ambu uma bebingelelana
 kuphela babiziphatha izi
 nduku. Kodwa uma kungo
 mikhulu izinceku zenkosi i-
 duku ukuyihubisa phansi
 uma ngoklangana nayo. U-
 ma uxawula umuntiv ku-
 xawulwa ngazo zamtibilizanda

109

813

K13/21 109

Uma wemukela into wenu
kela ngazo zombili iyanolla. U
ma lubonga uthi (mphephetho)
wokungayena awakwa Nilaka
zi ngoboko njalo. Kwakungabo
ngaba ngelunye ulimi. Yinga
kho ijikhloli zakwenzinye izizwe
bezshesha ukubanjwa ngaba
zehlulwa amasiko nomthetho
wama Phephetho.

Eduze nomuzi wenhosi akwo
udlulwa kuhlonyive umuntu
uyaqeqa uma ehlemlile. Esi
godlweni senhosi akuyiva
Uma umuntu, efumaniswe
khona wayebulawa. Umm
uthi akachopirgi nokudla
kwenhosi ekuphetho ngesandla
uyabulawa uma eboniwe
koko. Indoda ayilwi nomuzi
wayo uma kugamuka i
nhosi iyabulawa uma inga
dliwanga.

110

813

K13/21

110

Owezifazane nenhlonipho ekha
 ya. Uma umuntu wesifa
 zayo esanda kucangiza
 akathethi ekhaya. Uma kwe
 nyehile wafumbaniwa ethetha
 uyahlawulisa, kuye kuhlal
 wule uyise wakhe ekhaya.
 Kuba uyena uyise obuyi
 sela umntwanakhe ekhaya
 emzini. Uma emusa kha
 nba nenhlawulo. Uma u
 makoti eshadile akababizi
 ngamagama abase mizini
 uyabahlonipha bonke. Iutli
 umuntu wesifazane akayi
 endaweni kamumunzane icala
 lelo umakoti engayi endawe
 ni yomumunzane uma ethu
 ke sehamba kuyona uyahla
 wula. Umakoti akamushayi
 umntwana uma engakabele
 kwi swakhe umntwana kulo
 wo mzi.

III

813

K13/21

III

una unakoti emisoaha u
 mutwana kwase kuganuka
 ondala wakulowo muzi uya
 muyeka una kwenzekile ba
 muposha esemubonile ondala
 uthola icala ahlawulise ngo
 kweyisa umuzi wommuzane
 lolo. una puthi ingane
 ibalehe yangena endlini ya
 ya ngabedaweni yommuzane
 uyayijeka unakoti leyonga
 ne. unakoti akayidli inga
 ma yasemuzini engakabni
 kwa indla kudla namasi
 asemuzini akawadli engaka
 nikwad ukheyo. Omunye uye
 avikwe inkomo una esebikwa
 e ukheyo lolo. Inkukhu una
 koti akayidli njalo njena. una
 koti uyahlonipha una yoha
 nba kwabase muzini. Kwaku
 hlonishwa ngesikhumba sempu
 nzi kwa mphephetho.

112

813

K13/21

112

Umakoti akangeni esibayeni
 sijinkomo uma esando canqwa
 kuye kuye avinyelwe ukhuleni
 angangena esibayeni. Uma e
 ngakabumyelwa akangeni. kuy
 kubangane amakhosikazi e
 lowo nani amughuba umakoti
 ukuba angene esibayeni. Loku
 akukhethebe. Amakhosikazi
 awangameli ijinkomo uma zi
 dla okhalweni. Uma swesi
 fazane eye emfuleni akange
 ni esibayeni sijinkomo. Ku
 yengowenfazane ofelwe indo
 da yakhe akangeni esibaye-
 ni noma efumanisa ijinko
 mo aka hambi phakathi kwa
 zo uyazigqela. Uma swesi
 fazane efumanisa induku
 yendoda akayqi. Uma eyegile
 khuleni iyabhesha ukwophuka.
 Uma efumanisa indoda aka
 yqi swesifazane nendoda ayi

113

813

K13/21

113

megi awesifazane una kwe
 uehile loku gutliwa yidoda
 iyashesha ukufa, nobelina
 ka una ingafanga. Awesifa
 zane una khuluma nomun
 wesilisa uhlahaphansi una e
 ngaguganga ngamadolo akhe
 phansi ukhlonipha loko.

Una munzhi wesifazane
 ebizelwa utshwala nomna o
 kunye ukidla ebizwa unu
 uti wesilisa wandukela nga
 zo zombili izandla agug
 phansi bede nyabobga ho
 wesilisa.

kuningi ukhlonipha
 ngezizwe ngezizwe. Iulo eya
 khlonipha kabulu gi
 ngane. Ingane una ikizw
 a munzhi ondala yayi
 thi "baba" una kuyidoda
 una kuyinkonkazi athi
 "mama" njalo yena.

813

K13/21

114

kibongo zika mphephella.
 Ophabano vjemkhfonti wenu
 ha, wenuka kwasha izi
 tihana neziziba,
 Owele muba, wawela ngesi
 hlangu.
 Unyaphiko phiko vjifulele
 akabonwa kwamunyama
 endlini.
 unya fulela unname wenu
 ha,
 ngwezi obonon ngiyane
 saba, inkono shala yod.
 wa emthonjaneni; unthomb
 wengwawama.
 Ophunaphakathi kwezintla
 ba ezimbili bamubiza
 omndu, namadoda.
 Inkonka ecela kwezinde
 iziziba ingacela kwezincane
 ziyasha. Unfishane unda
 ba ziyathulwayo, undabaze
 mithi akwazwa.

115

813

K13/21 115

Hamba ngweje uyesabcha,
 Hamba ubaphumuze,
 Hamba silwane ngisibuka.
 Kade wabatshena
 baleka naba ngweje skomwi,
 ubabuyisele eLindaweni zabo.
 Bapazi lalelayi ijindaba
 Baghuba abapo uwele nabo,
 Baye eweni elibude,
 Baye lapho inyama ingaziwa
 Inkhunzi ethibela eyinze zaye
 saba.
 Izithibele phezulu skoyiniza
 hlela.
 Othube kwehla izinyentzi,
 Zaphuzwa amadoda adwa.
 Inkhunzi ethibele amasela,
 Inkhunzi ethibele amaghave,
 Inkhunzi ethibele izwe.
 Ubanthatha benyeka
 bencahula ngebohisa
 esuka emsamo aye agcine
 ngeguma.

116

813

K13/21

116

Umahamba yedwana
 ekhaya kubo khuthaza
 Onomavila benyanga ngeyndaba.
 Umahamba eyikhambilala
 uma hamba yinihina
 kuhle kumadoda.
 Wehla wenyuka nqweji na?
 Umaphipha zonke izikhuhula
 yewika nabo sib esibonwv.
 Umawa ngenhloko eme ngomila
 kazi ngamazaneni ema ngomila.
 Umaphula kwasha inifela
 kuthena bemubuka,
 wawela ngawo amajibuko
 Inyengelezi emnyama.
 kanti ibonwv ziyayesaba.
 Odumephezulu Okorijeni
 waduma eyihosheni zeyintaba
 waduma duma ngombongo
 emfollaneni,
 kwase kushunga yintulu,
 ziyipande zemithi zabekaphu
 zulu.

117

813

K13/21

117

Niwuzwile lowombongo,
 umbongo wezulu, eladuma
 emini emame bemuka.
 Umyoni kayiphumuli iphu
 mnywa ihulala.
 Undlela ngiyasesaba,
 undlela kazigedwa.
 Owela ngawo wonke ama
 zibuko.
 Ukukhala ngiyasesaba
 waphubula ngweze.
 Ukubule ngula wanyakaza
 wabubula ungwane wemuka,
 wabubula izigwezemuka.
 Olandele imizila yamagwala,
 oshambe ngeindlela zohle.
 Okhale isitilo amadoda emuka,
 Amame bemuka, izingane
 zalamba.
 Awadla izinkomo zamaghlawe,
 wadla izinkomo zamavaha,
 Nawela ngezintaba ezingonzo,
 kiziba zasha amanzi.

118

K13/21

118

813
 Uvacinta izindlela ezinile
 wayo wadundubala phezulu,
 Wabashiya bemanzele,
 Ngimngwile emunye e
 mwenye.
 Ethu ubani lewo obanga u
 msindo na?
 Kanti kusho iqhamfuya lombha
 mba umonophala,
 Umhliyo igwele izimpethu nezi
 bi.
 Inkonka abobononi,
 Obubede beagwe uyisathwa
 Odle izakwa kwa ngwane.
 Wadla ezabesuthu
 wadla ezamadala,
 wadla ezamathonga,
 Wagcina ngezakwa zulu.
 Afele endlini waklabana,
 Ahlabeni waye wama,
 wawa enkundleni
 Enkundleni yezinkomo
 Kwashona idanga mphepheto.

119

813

K13/21

119

Ama Phephetho nezinsuku
zawo.

1810. Ukhudakuka kwesizwe sama
Phephetho, u Mphephethe u
balaka nonina kwa ngwane
ngombangozuya, ngwedo ne
ngwawawo Obonjeni.
- 1813 U Mphephethe intshontsha
izinkomo zama Shonga ubale
kanyo.
- 1815 Kwafika umuhungu emu
zini ka Mphephethe wela
Jeshuthukazi, wazalisa emye
yama khosikazi ka Mphephethe.
- 1820 ukuzalwa ku ka Nadi
inkosazane ebuthiwa yayi
muhlophu ifana nomuhungu.
- 1826 Umphephethe uthola taba
njin bakwa Gelo baka Mona
bebaleka kwa zulu.
- 1830 uLungane ulwa nomphephethe
koduba wehluwa u Lungane
ngoba ama Mphephethe anaso

120

813

K13/21

120

- na emgedeni kanye nezinkomo.
 1832 Inipi enkulu ka Kingane
 elwa na Maphetho. Inipi
 yaso bonjeni lapho ama vilaka
 zi aphelile isigwe sawo.
 1834 Ukhulakazeka Kwamaphethe
 tho nombuso wawo waphela.
 1838 uMahlasele ka zikhali uya
 zalwa wazalelwa oshelwa
 lapho selwakhe khona a
 ma shembu manjina.
 1839. Ukufa kuka zikhali indoda
 na ka Mambana ka Ndlan-
 hlaba.
 1840 u Kingane uyafa, ukuba
 wu duma swazi indodana
 ka Mphetho u Ndlan-
 hlaba.
 1862 uMahlasele uyabekwa
 induna yakwa Ndlela. Ngale
 sisikhathi wayesakhe kwe
 lase nkunzi.
 1863 uMhulu unikwa umuzi

121

813

K13/21 121

yinkosi yama zulu umpande
yase umruganisela futhi
u mahlulu.

1866 Umahlulu wabulawa anga
zi umpande ephake impi
wuba iye kuhlasela kwa
ngwane eswazini.

1871 Umahlasa wakha umuzi
wakhe kwelase khuphe, kula
pho bakhala khona isililo
saso bonjeni.

1877 Umdlina indodana ka mahlulu
ithatha isikhundla sihayise
kwa zulu sobuduma ku
busa u Cetlwayo kwa zulu.

1893 Umdlindini ka mahlasa
wakha umuzi wakhe kwe
lase bonjeni kanye zonina
umayngaza ka mhlunjini
wakwa Neno kwa zulu.

1875 Umahlasa ka zikhali
wakha umuzi wakhe kwe
lase Lamrhanser.

- 122
- 813 K13 / 21 122
- 1815 Ngalonyaka kwafa u
Ndlungunya inkosi yakwa
ngwane.
- 1828 Umbango wavela phakathi
kwama Swazi. Waze waba
leka usobya wagonda ewe
ni laba Pedi. Uthe una ese
buya umsewabo uMagwegwe
wafa.
- 1836 Udlungane inkosi yama
zulu wahlala eSwazini
kodwa wehleka ngoba
ama Swazi ahlala izinkomo
nawo asecasha.
- 1837 Udlungane waphinda ukh
hlala eSwazini. Ngalonyaka
ka wayo landa izinkomo
zakhe khona eSwazini e
zebiwa ama Swazi.
- 1840 UMwazi wabekwa waba
yinkosi yama Swazi, kwase
kungena nama Phephetho ku
yena.

123

813

K13/21

123*

1874 uhudonga indodana ka
Mwazi wafela kubo eMbanini
engakabusi.

1884 ngalonyaka kwafa inkosi
w Mbideni, wafa naye engaka
busi lutho wakwezwa eMbalane

1889 ngalonyaka kwafa w Bum
inkosi yama Swazi walandela
yena uyise naye. Kuthi unwa
kwalokhi kwase kubusa w
sobuya wesibili.

End. S. 813.